

Ք. ԳԱՀՐԻՄԱՆԵԱՆ

Դ Ե Ղ, Ի Ն Մ Ա Հ Ի Կ Ի Տ Ա Կ

ԹԵԿՐԱՆ

1946

ԼՈՌԻԹԵԱՆ ԱՂԱՂԱԿԸ ...

Անոնց գանկերէն եւ ոսկորներէն՝ յտեկոծ ուկիիանի նման փրփրայոյց եւ հրաբուխի նման ցոսկոտ ու բոցեղէն անկձփ ու նզովք կը ժայթիին իրենց տախտաբոս դանիւններուն երեսին, ու նաեւ սրբազան զայրոյթ մը փառներոյ դառու . . . փողատակիրք բիւսոնեայ հզօր պիտոյ խնկներու հասցէին, զամբով անոնց անաւգանքի սխտին: Եւ ապա դառնալով մեզի՝ անոնք, յառաջան խորախորհուրդ աշտաղակովը, կը յիշեցնեն մեր զերագայն պարսակաւորութիւնը չմոռնալ՝ զիւրենք, եւ իրենց զազան դանիւններ . . .

Ու այս աղօթական կը ծփայ. կանցնի սերունդէ-սերունդ որպէս փրփրայոյց ուկիիանի ալիքներ, որպէս զի կաս շուրի կամփս մեր մեռելներու, մեր մէկ միլիոն նամասակներու, որոնց ոսկորները ցիր ու ցան սփռուած են հնչրէնի հողերու վրայ եւ Գէր-Էլ Զօրի անապատներ...

Փիլիքավան ռախնիի այս լուսանկարը գտնվում է գերմանացի ակամատես
սպանի մը պատկերով, 1914-15 թի պատերազմին:

Կր փախչէր անիկա . . . կր վազէր շնչատառ,
 հեւիհեւ, սահմուկած . . . կր փախչէր դանիհին արիւ-
 նոս երախէն ու սուրէն, կր փախչէր գերագոյն դողի ու
 սարսուռի մէջ, կր փախչէր մահախուհապ՝ փսմնելի
 ռնիրներէն ու մախնիւի հալածական . . . Էր աչե-
 րուն առջեւ կոսուուեցան թոհարարուեցան, յիւուեցան
 ու անպատմելի խժոժութիւններու երթարկուեցան իւ հա-
 րազանները բարեկամներն ու ազգակէցները մերկ, սո-
 ված, գոհի մը պէս դողդոջուն եւ մահու սարսափէն
 դեղնած ու ալլալած դէմքերով, ուման՝ ծնկաչոգ աղօ-
 քելիս, ուման՝ պաղասելիս, ուման՝ նիչն ու արցունքն
 իրար խառնած . . . Եւ արիւն, արիւն, արիւն . . .

Անիկա կր վազէր դաժան որսորդէն հալածւած
 եղնիկի մը նման, աւազներուն վրայէն, սոված ու
 ծարաւ, ականջներուն մէջ աղմուկ ու ժխուր, նիչ ու
 աղաղակ, հոգեվարներու հոնդիւն ու զոներէն ցայտոյ
 արեան կարմիր շաքուռաններն իւ աչերուն առջեւ . . .
 Եւ անո կր հասնեն իւ ոյժերը, կր մարի վերջին նիգը
 Եւ անիկա կրնկնի ուժաապառ՝ աւազին վրայ, դիակի
 մը նման:

Պահեր կանցնին պահերու ետեւէն Եւ սակայն
 անիկա չի արքննաւ, ուշի չի գաւ, հիւծուած է ու ջան-
 ջւած, ուժաապառ . . .

Վերջապէս կենդանութեան նույլ ցոյց կուտայ,
 կր սրալի, ու վերջիւսով վերապրած տարտախներ՝ կր
 զգայ որ պիտի չապրի այս ամառի անապատին մէջ անօ-
 րի ու ծարաւ, ճանջուած ու հիւծուած: Քովը ինկած
 ներմակ խինով աւազին վրայ կր գրէ իւ հոսակ բանին..
 «Նգով՝ ու անէ՛ծք չաւ աշխարհին, այս մարդկութեան՝
 ու փառաւորութեան . . . իմ փոքր ու եղբայրներ,

յիւեցէ՛ք ձեր դժբախտ, յիշուած՝ ու ճանչուած քոյր, ոսկի՛
եղէ՛ք. որ սը եկէ՛ք ու հաւաքեցէ՛ք մեր անիւնները, ազա-
տագրեցէ՛ք մեր հողն ու ջուրը վայրագ դահիճներէն,
ասիկա թող ըլլայ ձեր գերագոյն պատրասկանութիւնը» . . .

ՊԻՏԻ ԳԱՆՔ ՕՐ ՄԸ . . .

Արիւնով, արցունքով եւ մահառարտու աղաղակ-
ներով մեզմէ բնորոշ բաժնւած քոյրե՛ր ու եղբայրնե՛ր,
պիտի գտնէ՛ք որ սը ձեր ճանչուած ու նահատակ անիւն-
ները ժողովու. ձեր արեամբ ու արցունքով ցողուած
նամբաները համբուրելու երկխղածօրէն ու մեր երկրի,
մեր հայրենիքի նահատակաց պանքէճին մէջ պիտի ամ-
փոփենք ձեր անիւնները եւ ա՛յն տե՛ն է որ պիտի ըսենք
«Մենք կատարեցինք մեր սրբազան պատրասկանութիւնը,
հանգչեցէ՛ք խաղաղութեամբ ո՛վ մեր ճանչուած ու
անիրաււած քոյրեր ու եղբայրներ»:

Ջ Գ.

Գ. Զ. Գահրթմանեանի այս յուշերը, — 1895 թուի թիւրքահայոց կոտորածներէ շրջանից, որ կազմակերպեց Թիւրքիոյ բռնակալ՝ տխրահռչակ Սուլթան Համիդը, — գրուած են տարիներ առաջ, սակայն քաղաքական պայմաններէ բերումով նրանք մնացել էին չհրատարակած։ Անշուշտ, այս յուշերը շատ աւելի նուազ ցնցոյց տեսարաններ ունեն, քան ինք՝ բուն ջարդը 300,000 հայերի, որ կոտորուեց այդ թուին, ոչ էլ այս յուշերը իրենց ջարդի տեսարաններով ու նկարագրութեամբ կարող են մրցել մինչ այժմ յայտուած թիւրքահայ կոտորածների յուշագրութիւններու հետ, սակայն այս յուշերի բնորոշ և յատկանշական կողմն այն է, որ առաջնորդ ու բնակուն վիճակով նկարագրում է Թիւրքիոյ այն քաղաքական-դաստիարակչական մթնոլորտը որի մէջ հասակ էին նետում հայ անմեղ մանուկներն ու քաղաքացիները... Թալանի, բռնաբարութեան, առեւտրական ու կոտորածի մթնոլորտ. ու իսկ հալածանք կրօնի և մարդկային տարրական իրաւունքների։ Հայր Թիւրքիոյում գիտուն է «օտէնքից դուրս», մի կեալուր, մի քեալուր, մի ըստուկ ... Որին հասնող թիւրքն ու քիւրդը կարող էին ամեն տնտեսական արգանքի, կեղեքման ու բռնադատութեան ենթարկել։

Տարբերութիւն կա՞յ Սուլթան Համիդի, ապա իթթի-հադիսին ու նաեւ բիւսթիական Թիւրքիոյ միջի բնակչայն, ինչ որ սուլթանն աշու տարիների ընթացքում, պար-

բերական, սխտեմատիկ ջարդեր կազմակերպելով անպաշտպան հայ փոքրամասնութեան նկատմամբ, իթթի-հադսիան Թիւրքիան եկաւ աւելի կ'սրճմէ ջոցում (1916 թ.) կատարելու, աւելի՝ կատարելագործւած՝ իր ոճրային յղացումով մէկ միխոն հայեր ջարդելով:

Քեմալական Թիւրքիան յետ շմնաց իր նախորդներից, նոյնպիսի ջարդեր կազմակերպելու հիփիերայում և Կովկասեան հայաստանում (1919-20 թ.) և աւելի հեռուն պիտի գնար, եթէ սահման չլրուէր իր սճրային նպատակներին, հայաստանի մեծ բարեկամ ռուս ժողովրդի կողմից:

Այս տեսակէտից՝ փաստացի պերճախօս յիշատակութիւններ ևն պարունակում 1. Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Գէորգ Զ-ի զիմումը երեք մեծ պիտութիւնների զեկաւարներին (1945 թ. զեկտ. 6), 2. պ. Զ Պիալեւանի յօդուածաշարքը քեմալական Թիւրքիոյ մասին («Այ կը բաւէ», տեմ «նոր յուր» 1946 թ. Պօլիս) և 3. Եգիպտական «Եշիփշըն Գազէթ», թերթի յօդուածաշարքը (1946 թ.) նոր Թիւրքիոյ ազգային փոքրամասնութիւնների իրաւագօրէկ վիճակի մասին:

Խօսենք փաստացի մէջք՝ բումներով:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Գէորգ Զ-ի իր զիմումը մէջ, երեք մեծերին, ի միջի այլոց ստում է.

« Հայ հին ժողովուրդը դարերի ընթացքում Յսմանեան լծի տակ հանդուրժել է բոլոր զրկանքներին, հուրսանաւորիւններին և ծանր տաճաններին, երբայկ լել է իրաւագօրէկ ռայայի — ստուկի դուրեան ...

... « Սուրբան Արդուլ-Համիդը օգտելով եւրօպական մեծ պետութիւնների հակամարտութիւնից և բաճաւորութիւնից փոխանակ իրագործելու իր յսման առաւ բարեկորդութիւններ՝ սկսեց սխտեմատիկ կերպով գործադրել իր զիսային ծրագիրը՝ ոչնչացնել հայերին համա-

րելով այն հայկական հարցը լուծելու լաւագոյն միջոցը: Եւ յիշատի, կազմակերպած աւագակային բանդաների միջոցով, կողոպտուհներով, հրդեհումներով եւ 1894-95 թուերին զանգուածային ջարդերով նուանաջողուեց աւելի քան 300 հազար հայեր սպանել եւ վստել երկրից դուրս:

« Սուլթանին յաջորդող վարչաձեւերը — Իթթիհատը՝ Թալատը եւ էնվէր փաշաները եւ քեմալական նոր Թիւրքիան Համիդի այդ «հաղափական իմաստութիւնը» հասցրին իր գրգռաբնակէտին: Առաջին կայսերապաշտական պաշտօնազմի նախօրեակին Թիւրքիայում ապրող երկու ու կէս միլիոն հայերէից այսօր Թիւրքիայում կ'ան մօտաւորապէս 100 000 հայեր, որոնք քաղաք եւն իսլամ իւրենց ողբալի գոյութիւնը «դեմոկրատ», Թիւրքիայում:

« Աւելի քան մի միլիոն հայեր ոչնչացան զարհուրելի կոտորածների մէջ: Թիւրքերը բաղկանեան ազատագրած ժողովուրդների դէմ ունեցած վրէժը հանձնեցին անպաշտպան հայերից:

. . . «Ի լուծմն հայ ժողովրդի գլխին եկած դժբախտութիւնների, թիւրքերը 1920 թուին ուխտագրութ կերպով յարձակեցին եւ խլեցին Հայաստանի կարեւոր կենսական մասերը՝ Ղարսը, Արդահանը, Սուրմալուն: Խաբըրդային նորածին Միութիւնը ազատեց հայկական պաշտակուն հողերի մի փոքր մասը, որով փրկեց այնքան ապրող հայերին վեհաճառ բնաջնջումից:

. . . «Թիւրքիան եւ նրա բարեկամները, վիժեցնելու համար Հայ դասը, յայտարարում են, թէ ներկայ Թիւրքիան ժողովրդավար իրաւակարգ ունի, նա հին Թիւրքիան չէ եւ հայերը, Լքէ կամենան կառող են վե-

բաղաճալ իւեճնց նախկին բնակավայրերը: Սակայն հայ ժողովուրդը անցեալի անթիւ փորձերից զիսէ, որ գոյութիւն չունի հին եւ նոր Թիւրքիա, նա միեւնոյն Թիւրքիան է եւ հայ ժողովուրդը ինչպէս եւ եւրոպական դիւանագիտութիւնը լաւ գիտեն յրեական խոստումների արժէքը:

Իսկապէս որ հայերը լաւ գիտեն թրքական խոստումների արժէքը, լաւ գիտեն նաև թիւրք «ժողովրդավարութիւնը», որ «արդիական» Թիւրքիայում 25 տարի ապրող հայ քաղաքացի՝ պ. Զաւէն Պիպէռեանի համընթեան բաժակը լեցնելով՝ նրան բացականչել է տալիս՝ «Ա՛յ կը Բաւէ» . . .

Տեսնենք թէ ինչեր է վկայում «արդիական», Թիւրքիոյ հայ քաղաքացին թիւրքական «ժողովրդավարութեան», մասին.

. . . «Կազենք որոշապէս հասկնալ թէ իրենց նա սաւր Թիւրքիոյ Հանրապետութեան ազատ ու հաւասար հայրենակ) ցնե՞ր ենք, քէ ստորադաս տար տը՝ որուն հետ պէտք է տիրական շեշտով խօսել Ամէն անգամ որ կարգ տը յրազրողներ կը խոսին հայոց մասին բարձրէն կը հնչէ իրենց ձայնը՝ զիջողական ո՛ւ արհամարհոտ. Յանախ իշխանական կամ տպաւորաւոր: Կը հարցնենք, թէ ի՞նչ ենք մենք, հաւասար իրաւունքներու տէր հայրենակիցներ. քէ՞՝ հպատակներ երբեմնի իմաստով:

. . . Զինոյ որական ծառայութեան կոչւած են. պատասխանած եւ կոչին ու զինուորագրուած (քէ եւ առանց գէնի): Ներքական զոհողութիւններ պահանջուած են իրենցով. տաւաղուած են իրենց ունեցածը ո՛ւ

չունեցածն իսկ: Որեւէ թեմամական դիրք, ոեւէ կասկածելի գործունէութիւն չեն ունեցած հայերը այս ֆասներեք տարիներու ընթացքին:

. . . «Ըստ համըսպետութեան սահմանադրութեան, Թիւրքիոյ վարչաձեւը ռասկապար վարչաձեւ մըն էր, որ կը նանչնայ հայրենակիցներ առանց ցեղի ու կրօնքի խտրութեան. հետե արբար այդ սիսթէմաթիկ գրգռութիւնները* երկրին պաշտօնական վարչաձեւին ու ներքին քաղաքականութեան տրամադրական պահանջներուն հետ ալ հաս չէին:

. . . «Հայ մամուլը պէտք եղածէն աւելին կընէր, որպէս զի մոռցուին անցեալի դառն դէպքեր ու նոր սերունդներն ալ ընտ չտոլրեն գիտնոք: Այսօր հակառակ, կարգ մը թիւրք պաշտօնակիցներ՝ անցեալին պոչէն բռնած՝ կը շահագործեն զայն թերթօնի, յողուածի կամ քրոնիքի ձեւերով:

. . . «Մէկուն քթին բերնին հարուածներ տեղացուր ու միեւնոյն տեսն պոռա՝ երեն, քէ չի նամբուրեք քեզ. նոյն բանը չէ՞:

. . . «Հայերը շուարած են: Ինչի՞ հաւասան, որո՞ւն հաւասան, սպառնալիքի՞ն քէ բարեկամութեան, արհամարհանքի՞ն քէ գուրգուրանքին:

. . . «Երբ «Ճումհուրիէթ»-ի նման թերթ մը իր էջերը տրամադրեց գրութեան մը, որուն մէջ ցաւ կը յայտնուէր քէ հայերը չեն բնաջնջուրեք խալիբիկներուն պէս

* Թիւրք մամուլի մասին է խօսքը:

(միջանկեսը՝ ճշեմն ու ոչ ոք բնաջնջած է խալիբիկները . . .)։ Հայու մէջ արդար ընդլզում մը գոյացաւ։

«Քէլօղլան, փութը իրաւունք ունի՞ «հայկան, «էւէֆ, էօղլու էւէֆ» կոչելու բոլոր հայերը,»

Յատկապէս ուշադրութեան արժանի է այն պրովոկասիոնը, որ «ժող մ զավարակա՛ն» Թիւրքիան աւում է հայ անպատգամ քաղաքացիներէ նկատմամբ, իր իսկ յանցանքը նրա շինքին փաթածել փութելով խօսքը պետման սիրութեան ե հինգերորդ սինին պատկանելու մասին է . . . Այս մնդադրտնրը կարգադրող տէ՛յն Թիւրքիան է որ սամսոց համաշխարհային հրկորդ պատերազմի ընթացքում տոհմային չէղոք ձկա՛լով՝ զործնականում ամեն երեւո՛ժանդանեց Փոչական Գերմանիային։ Բայց խօսքը տանր ա. 2. Պիպէռեանին.—

. . . Այսպէս, Արմ մս ցաւալի գաղափար ունեցաւ անցեալ օր պնկելու՝ թէ հայերը Թիւրքիոյ կողմին չեն գտնու 1923-էն ի վեր եւ թէ վերջին պատերազմին գերմանապիւրքին աւսալայսեր ու հինգերորդ քեմալսեր են, բայց ինք իր բերնով կը խոստովանի, թէ չէ հաստատած հինգերորդ քեմի առաւալելը, . . .

Հայր Թիւրքիայում նոյն իսկ ազգային կազմակերպութիւն, հասարակական մարմիններ ունենալու իրաւունքից զրկւած է, «դեմոկրատիկ» Թիւրքիայում, կարդա՛նք փաստերը։

«Չեն գիտեր, թէ Թիւրքիոյ հայերը տարիներէ ի մեր կապիւն ոչ թէ իբրեւ կազմակերպութեան տէր համայնք, այլ որպէս պարզ քաղաքացիներ ու իրենց կրօնական հաստատութիւններէն զատ որեւէ է անջատ կազմակերպութիւն չունեն։

. . . Ոչ մէկ մարմին կամ անձ գոյութիւն ունի,
որ պատշտօնապէս ներկայացնէ հայ սարը:

*Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչ է կարծիքը օտարի, որը
ոչ հայ է, ոչ հրէայ և ոչ էլ յոյն, այլ՝ եգիպտացի, որը
առարկայական դիտողութիւններով և փաստերով ահար-
գանքի սիւնին է դառնում թիրքական «ռամկավարու-
թիւնը», սպանիչ փաստերով ապացուցում նրա բռնա-
տիրական էութիւնը՝ «դեմոկրատիկ» դիմակի տակ:
«Էջիփչըն Գազէթ»-ն է, որ վերջերս հրատարակած մի
յօդուածում արձանագրում է հետեւեալը.*

«Յոյների հալածի եւ հեղաների տուած տեղ՝ կոմիւնի-
ները համաձայն են մի կէտի տուք: Այս փոքրամաս-
նաբնակները մախքնուած են գաղթել եւ հեռանալ, քան
քէ ենթարկուել տնտեսական փայլայման կամ ընկերային
նուաճեցման: Իրեն վտարեալներ: Պատկերը նոյնն է
յուրս հարցերում: 400-ից 500 հազար ոչ մահմեդական-
ներ կան 16 միլիոն բնակչութիւն ունեցող Թիւրքիա-
յում: Այս ոչ մահմեդական խղափարացիների իրենց փա-
ղափարական իրաւունքներից զրկուելու իրողութիւնը
հակառակ է քէ՝ Լոզանի հաշտութեան դաշնագրի պատշ-
տանդական յօդուածներին եւ քէ՝ մասնաւորաբար
Սահմանադրութեան մէջ գրուած մասնաւոր յօդուած-
ներին.

«Հաւատար իրաւունքներ չնորհող Սահմանադրու-
թեան յօդուածն այսօր մեռած տառ է: Թիւրքերի ազգա-
յին մեծ ժողովը միակ կուսակցութեան խորհրդարանն
է: Այս բնդհանուր ժողովի՝ արտաքին ժողովրդավար գոյն

ճալու համար (ժողովրդեկականութիւնն է պետութեան մի
նախագահի միջոցով, որ միաժամանակ կուսակցութեան
պետն է) փոքրամասնական չորս ներկայացուցիչներ՝ եր-
կու յոյն, մի հրէայ եւ մի հայ ընդունուած են իբրեւ
«հիւր» երեսփոխաններ:

«Կուսակցական կարգապահութիւնը պահանջում է
միաձայնութիւն՝ բոլոր որոշումների մէջ: Ընդդիմադրու-
թիւնը հաւասար է հայրենադաշնութեան:

. . . «Փոքրամասնութեան իրաւունքը խորհրդանը-
սելուց աւելի նուաստացումի իրական մի պատկեր է տա:

. . . «Հայերը, յոյները եւ հրէաները դուրս են ձրգ-
ւած երկրի քաղաքական կեանքից. նրանք չեն կարող
մասնակցել ժողովրդական կուսակցութեան. որ մենա-
ւոր՝ է դարձած արեւելի, մեակոյթի եւ դաստիարա-
կութեան բոլոր շրջանակները, հեռաւոր շրջաններում՝
իրենց ՀԱՆՔԻ ԷՎԻՆՔՐՈՒ միջոցաւ:

. . . «Փոքրամասնութիւնները բոլորովին դուրս են
ձգուած հանրային բոլոր պատշոններից, կամ, այլ խօս-
քով, նրանց առաջ փակուած է պետութեան նոր ճնշե-
սութիւնը:

. . . «Ոչ-խալամ առեւտրականների համար դժուար
է այս միութիւնների հետ գործ ունենալ տալով բա-
նադրանքի պատճառով: Կարելի չէ բոլոր խոչընդոտները յա-
րուցանում են նրանց նամբի վրայ. Ոչ խալամների մա-
տուցումները յանախ մեծուած են եւ նրանց զմեռը ծի-
ծաղելի խճրճանքների առաւելայ դառնում:

“ Հակառակ այս բոլորին՝ թիւք առեւտրականները վայելում են կառավարութեան բացարձակ աշակցութիւնը:

... «Փոքրամասնութիւններին պատկանող առեւտրականների հետ վարում են օտարների պէս:

... «Ընկերային տեսակէտով էլ փոքրամասնութիւնների հետ օտարների պէս են վարում՝ քրական դպրոցներում: Նրանք արտօնած չեն իրենց կրթական կեանքը կազմակերպելու: Հոգանի դաշնագրի տրամադրութեան հակառակ, փոքրամասնութեանց արգելած է նոր դպրոցներ, նոր հիմնարկութիւններ եւ աղօթատեղիներ կառուցանել:»

Այժմ տեսնենք թէ ֆաշականութիւնը ո՞վ է օրէնք դարձրել և թէ արդեօք Թիւրքիոյ փոքրամասնութիւնները մազաչափ անգամ մասն ունին ցեղային խտրականութեան և հեղապաշտութեան մարդ մ: Նոյն խօսքը տանք «էջրփշրն Գազէթ»-ին.

... «Խնտութեան սէկ ուրիշ օրինակն է զինուորական տարիք ունեցող ոչ-մահմեդականների մասնաւոր արձանագրութիւնը: Նրանց ուղարկում են աշխատանքային զօրագնդերը: Նրանք չեն կարող զինուորական ծառայութիւն անել: Զինուորական որեւէ աստիճան չեն կարող ստանալ եւ նետաձուլ չեն կարող իբրեւ սպայ մարզուել: Պատերազմական նախաճարարութիւնը պատշաճապէս յայտարարել է առանց սովորական սովորութիւն, թէ զինուորական դպրոցների բոլոր թեկնածուները պէ՛տք է թիւք ցեղի և ազգութեան պատկանին: Մի կարգադրութիւն, որ մեծ չափով գերման գործելակերպն է յիշեցնում, «գերման արիւնը», անվրա պահպանելու համար:

... Թիւք մասնաւորականութեան մեծ մասը եւ արհեստով զինուորականների տիրող տարրը, Գերմանիային հա-

մակիր էին լսնցեայ պատերազմի իրենց աւամուրթիւններով: Գերմանական ազդեցութիւնը տարածուեց վաճառականութեան միջոցով:

“Բեռլինի տաճ օրինակը հաջաւերեց այդպիսի ձգտումները. այցելու դասախօսներ Գեօրգիսի վարպէս Բուրգուքեան տարածողները եւ «մշակութային առաքելութիւններ», նոյնպէս նոյն նպատակին ծառայեցին: Թիւրք գիտնականներ, ուսանողներ եւ լրագրողներ Եւրոպոյ Ռայի նշանիւնեցին:

Թիւրք «դեմոկրատիկ» հանրապետութիւն, յարեալ նման գերման Ռայիին, տաժանակրութեան եւ սովորական զօրքախտ փոքրամասնութիւնների առետրական դասին, շտաճ ու շտեմնաճ յաւելուածակալ տուրքերով: Այս առթիւ եւ «էջիփշրի Գազէթ», ըլլաւ զլուխ ունի ներած:

ԱՅժՄ ՄՈՒՐԱՅԿԱՆՆԵՐ. — Անատոլու տարագրւածներն այժմ յետ եմ բերուած դէպի իրենց տները: Օտար ննուովի տակ քոյլատրուած է նրանց Արամբուլի մեղմիկ օդը շնչելու դարձեալ բայց հաց չսնել չի քոյլատրուած «Վոսփորի մարգարիտ» ի մէջ: Նրանցից շատերը մուրացիական վիճակին եմ մասնուել եւ նրանց առողջական տուկալի վիճակն ու մտային հիասթափութիւնը քոյլ չեն տալիս նրանց արագադրքն ու նոր կեանք սկսելը”.

Այլիս հերիք է: Այս վերջին փաստը յարեալ նման չէ՝ ալիս ահաւոր հալածանքին, որ գործադրեց գերման Ռայիը տարաբախտ հրէայ փոքրամասնութեան նկատմամբ, սովի եւ հիւծման դատապարտելով իսրայէլի գաւազներին: Պարզ է, թէ «դեմոկրատիկ» եւ «ամենաազատ» Թիւրքիայի դեմակի տակ ինչպիսի գազան է թագնուած, որ զօրքախտ փոքրամասնութիւնների պահելով միշտ կեանքի ստուերի մէջ, ինքը վայելում է լոյսն ու ցերմութիւնը:

Ինչո՞ւ հաւատալ ե ինչպէս հաւատալ այլիս Թիւր-

քիային. ինչպէս զատել իրարից սուլթանականն ու արդիականը. Թիւրքիայում ծնուած և իր մանկութիւնը, պատանեկութիւնը կամ հրիտաւարդութիւնն այնտեղ անցկացրած ամեն մի հայ անլուր բռնութեան ու մահւան սարսուռներն ունի իր հոգում. այդ սարսուռները նրան ուղեկցում են իր ամբողջ կեանքի ընթացքում, ինչի նա Թիւրքիայում թէ Թիւրքիայից դուրս՝ Նրանք կարիք են զգում իրենց սարսուռները թղթին յանձնելու և կամ գէթ պատմելու, որպէս զի իրենց հոգին գէթ մի փոքր չափով թեթեւութիւն զգայ, ինչպէս որ արցունքներն են վշտի պահուն հոսում ու թեթեւացնում ենթակային: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ ամեն մի թիւրքահայի կեանք մի տհաւոր ողբերգութիւն է, մի արիւնոտ վէպ, որը նա ապրել է ‘‘դեղին մանիկի տակ’’, տոգոյն ու դեղնած դէմքով:

Ա. Տ. ՕՂԱՆԵԱՆ

ԴԵՂԻՆ ՄԱՀԻԿԻ ՏԱԿ

(Մանկական յիշողութիւններ 1895-ի թիւրքական
ջուրդերէն)

— 0 —

Որչափ կը յիշեմ՝ 1895 թւին հազիւ եօթ տարեկան էի։ Արեգակին ոսկէ ճառագայթներուն ու դեղին մահիկին տակ կը թովոյայի ու կը ցատկոտէի անհոգ թռչունի մը նման, աշխարհին հոգսերէն ու դժբախտութիւններէն բոլորովին անտեղեակ։ Կուտ անմիղովեան ու ճշմարտութեան արտաքուրումն էի, բառիս բուն իմաստով հրջանկութիւն մը։ Մեր տան ընդարձակ սենեակները շատ փոքր կուգային ինձ համար, կը ցատկէի բակ, անկէ ալ պարտէզ ու կը խաղայի ասանկ օրնիբուն, Հայրոս ցերեկները տունը չէր քլլար, մօրս շատ չէի լսեր։ Խեղճ մայրս կը ճշար։

— Կը բաւէ՛, տղա՛ս, յոգնեցար, հեռացիր պարտէզին պատին ձօռէն, վար կիյնաս։ հաւուդին մի մօտենար...

Եւ ասանկ մինչև հրիկուն։ Գիտէի որ հայրս իրիկուանը մօտ տուն պիտի գար, ուստի անոր գալէն առաջ կերթայի ներս, սենեակ, վրաս գլուխս փռշտա, շատ անգամ հազուստներս պատռած, գուլպաներս ծակծկած։ Մայրս կը նեղանար, քանի մը հետ կը գարնէր կռնակիս՝

— Աս ինչ է. ախշափ անառակութիւն։ հիմակ հայրդ կուգայ կը պատմեմ ու շան ծեծ մը կուտես։

Բայց ես բնաւ ականջ չէի կախեր, միևնոյն պատեն կանգնած տեղս պարելու նման կ'երեքոյի ու մէկէն մօրս գիւրկը կը նետ էի, մայրս սքտնեցած կըսէր՝

— Գնա՛, շար տղայ, ես շաքիւրին չեմ սիրեր . . .

Բայց ես կրկին կը նետւէի անոր դիրկը և ասանկ շարունակ քանի մը անգամներ, երբ յանկարծ տան զուրսի դուր կը զարնուէր . ու ես կը բացագոհուէի՝

— Օ՛, մայրիկ, հայրիկն է . . . հայրիկը . . .

Ու կը վազէի դէպի գուռը. ծառան արդէն ինձմէ առաջ գտցած էր դուռը բանալու, կը պոռայի ծառային ետեւէն՝

— Ե՛ս, . . . ես . . . ես պիտի բանալ գուռը. Ու կը փորձէի դռան հետի երկաթ թեր բռնել ու բարձրացնել, որուն, սակայն, ուժս չէր պատեր, ուստի ծառային օգնութեամբը կը բանայինք, իսկ մինչ այդ, դռան ետեւէն հայրս էր սքտնեղէր ծառային վրայ, և դուռը բացելուն պէս ես կը ցատկէի հօրս թներուն մէջ։ Հայրս գիտ գրկելով ներս կը տանէր ու դեռ սննեակ չմտած՝ գրկէն վար էր ցատկէի, առաջ կը վազէի մօրս լուր տալու թէ՛

— Մայրիկ, հայրիկը եկաւ, հայրիկը . . .

Հայրս սովորութիւն ունէր ամեն երեկոյ հիւր ունենալ և անոնց հետ Ռաբոսլին տաճարին խնկարկել, քանի մը հաս ճիկելով։ Եւ արդէն ամեն ինչ պատրաստ էր ցերեկունէ, ծառան կը բերէր ու կը շարէր սեղանին վրայ՝ սալաթիներ, ձուկի քանի մը տեսակներ ու նաեւ օգիին չիշը . . . Ոյցիւրները կուտէին, կը խմէին, երբեմն ալ «միւզիք» կուներային, նուագօղներ, և ասանկ ամեն երեկոյ։ Կարծես անո՛ք երջանիկ էին, գոհ էին թիւ թիւ ասանկ կերեալը. իսկ ես, արդէն յոգնած ցերեկուան խաղերէն, շատ անգամ անոնց մօտ նստած տեղս կը քնանայի, որմէ հտըը գիտ կը գրկէին, կը տանէին ննջատենեակ։

Յւզորդ առաու կրկին նոյն պատմութիւնը. խաղ-

բնկերներս էին մեր դրացի Սըսպիոնը և անոր քոյրը՝ Անուշը։ Նոյնպէս և մեր թիւրք դրացի գաւառապետին (գայմազամ) փոքրիկները՝ Համիդը և Մեմեդը։ Աւրողջ օրը կը խաղայինք իբար հետ անմեղ խաղերով։

Եւ բնաւ չէի մտածեր թէ Համիդ և Մեմեդ, կամ Անուշ և Սըսպիոն անուններու մէջ ինչ տարբերութիւններ կային։ Համիդը մեզմէ քանի որ տարով մեծ էր, արդեօք տն կը մտնէ՞ր այդ մասին թէ չ։ չեմ գիտեր։

* * *

Աշնան մի օր, կէսօրէ վերջ ժամը 2-ին, նորէն զբոսած էինք մեր ամենօրեայ խաղերով, երբ յանկարծ խեցի որ մայրս տաբօրինակ ձայնով մը կը կանչէր զիս՝

— Զննդ, տղայ, շուտ-շուտ վեր եկէք։ . . .

Ուրիշ անգամներ ալ մայրս կանչած էր զիս, սակայն այս անգամ ձայնը խեղդուկ էր և տաբօրինակ թոն մը ունէր, որ չէի լսած երբէք։ Շուարս՝ կեցած էի, չէի գիտեր խաղս շարունակեմ թէ՞ տուն երթամ։ Իբր նորէն մայրս շարունակեց կանչել զիս նոյն խեղդուկ և տաբօրինակ ձայնովր։ Մէկ կը նայէի վեր, դէպի պատուհանները, մէկ դէպի վար՝ ընկերներուս դէմքերին, ու ապշած էի, երբ Համիդը մօտեցաւ, ձեռքէս քաշեց որ խաղը շարունակեմ, իսկ ես անոր ձեռքը յետ մղեցի և խոտմած՝ գոցի պատի տակ կանգնեցայ . . . Խոր լռութիւն տիրեց այդ վայրկեանին և յանցաւորի մը պէս՝ բոլորն ալ տխրեցան և կանգնած մնացին։ Թէ ինչ կը մտածէի այդ պահուն՝ չեմ գիտեր։ Միեկնոյն ատեն տեսաւ մեր ծառային՝ Իսմայիլին պարտէզ վազելը, ան մօտեցաւ, ձեռքէս բռնեց «շուտ վեր գնա՛նք», — ըսաւ, ու բնկերներուս ալ ազդարարեց, որ տուն երթան։

Ես ակամայ հետեւեցայ անոր առանց սրեւ խօսքի կամ կամակորուժեան։ Կացինք վեր, սենեակ, ուր ծա-

ռանձնազիս թողնելով՝ վազեց դէպի խոհանոցը: Չորս կողմս նայեցայ՝ մայրիկս չկար. լսեցի ծառային ձայնը որ կըսէր մօրս. «Ա՛յ, վեր բերի երեխային, սինեակն է»:

Տեսայ որ իբրարանցում մը կայ մեր տանը. ձայներ մը կը լսէին խոհանոցէն, արտասովոր ձայներ, ու վազեցի հոն, ինչ տեսնեմ. հայրս գունաթափւած, ծառային հետ մօրս երկաթէ սնդուկը քաշկոտելով վարի մահղէնը (ամրաբ) կիցեցնէր . . . Հայրս նրբակազմ, լաւ օրեր տեսած հարուստ բնականիքի մը զաւակն էր եղած և հօրմէն մնացած բաւական կալածուէր ունէր, իր զրադումը վաճառականութիւն էր, ուստի շատ բնական էր որ ատանկ ծանր գործերու վարժ չէր և կեանքին մէջ ատանկ բաներ չէր րրած. մի խօսքով՝ իր ուժերէն վեր էր այդ աշխատանքը: Քայց ինչո՞ւ համար այդ բանը կրնէր՝ ես չէի գիտեր ու ապուշ-ապուշ կը դիտէի անոնց. մայրս վարդ, ամբարն էր ու կը կանչէր՝ «Շո՛ւտ, արագ րէք ըրածնիդ»:

Հայրս ու ծառան կը վազվզէին, սինեակներու գորգերն ու թանկարժէք կարասիները կը բերէին, կը թափէին վար, ամբարը, և ինձ վրայ բնաւ ուշադրութիւն չէին դարձնէր: Ու ես շշմած ու շուարած՝ կանգնած կը մնայի խոհանոցին պատին տակ. ինչ կը մտածէի չեմ գիտեր ու չեմ իշեր: Պահ մը ետք, փոքրիկ եղբայրս՝ Համայեակը արթննացաւ օրօրոցին մէջ ու սկսաւ լալ, բայց ոչ ոք կար լսող և ուշադրութիւն դարձնող. ես ինքնաբերաբար վազեցի անոր մօտ, սկսայ օրօրել, ան ձայնը կտրեց ու կարծեմ քնացաւ: Եւ քանի որ իմ բոլոր ուշադրութիւնս դէպի խոհանոցն էր, ուստի կրկին վազեցի հոն և ինչ տեսնեմ. հայրս, մայրս և ծառան ցեխ շինած՝ խոհանոցին յատակը հաւասարապէս կը ծեփէին, նոյ՛ պէս

և ամբարին բերանին տախտակը, որ գետնին կը հաւասարէր։ Չկրցայ ներս մտնել, կեցայ շէմքին մէջ ու ապշած կը դիտէի . . .

Ինչպէս քի՜ մահաւոր կը գտնւէր խոհանոցին աջ կողմը, պատի տակ. տախտակէ դուռ մը կը բացւէր ու 10 կամ 12 քարէ աստիճաններով գէպի ցած կիջնէր. հսկայ ամբար մըն էր, մութը, պատուհան չունէր. ձմեռւան պաշարը և այլ բաներ հոն կը պահւէին։ Ծնողքս կը մտածէին, որ եթէ խոհանոցին յատակը ու նաև մառանին դուռը ցեխով ծեփեն, այն ատեն որևէ օտար մարդու համար անձառնօթ կը մնար մառանին գոյութիւնը։

Երեկոյեան, ցիխի պատմութիւնը լրացած էր արդէն, բոլոր սենեակները մերկացած էին զարդարանքէ. մայրս վազեց ննջասենեակ, երեխային քով. ես ևս ինքնաբերաբար վազեցի մօրս հտնէն. Ան երեխան հանեց օրօրոցէն, գրկեց ու դուրս վազեց բակը, հրամայելով նաև ինձ, հետեւելու իրեն, միևնոյն ատեն Իսմայիլին հրահանգներ կուտար, բայց չեմ յիշեր թէ ինչ կըսէր։ Այդ պահուն հայրս չկար արդէն, ուր գնաց, երբ գնաց, կամ ինչպէս գնաց՝ չկրցայ հասկնալ և չեմ յիշեր։

Ուկէն մօրս հետ փողոց ելանք, անշուշտ ու շնչաւ պառ՝ գացինք մեր տան դէմուդէմ ապրող դրացիի՝ Թիւրք գաւառապետին տունը, ուր հայրս միզմէ առաջ գացած է եղբւր, թսկ անկէ ալ ուր՝ չէի գիտեր։

Գացինք ուղղակի հարեմը (կանանոց)։ Մայրս շուարած՝ ու խիստ յուզւած՝ գաւառապետին տիկնոջը հարցեր կուտար, թէ աս ինչ բան էր որ մեր զխիճ եկաւ, ինչ պիտի ըլլանք, մեր աղան ուր է, ինչ պիտի ըլլայ (հօրս մասին կտկնարկէր)։ Ու ես այս ամենը ուշի-

աւշով կը լսէի, ականջներս սրած: Խանութը, դաւառապետին տիկինը կըսէր.

— Տիկին, նստիր, հանգստացիր: մի վախ՛նար, բան մը չկայ, այս ամենը կանցնի, աստուկ բան մը երկար չի տներ . . . ա՛խ, աչքերնին բոռանայ սէպէպ ըլլողնե-րուն . . . Բնչ րնենք, դովլէթի հրամանն է, բայց քեզ համար ոչինչ չկայ, նամանաւանդ. ուր դուք մեր տանն էք, ապահով էք, ձեր անձին ոչինչ չի պատահեր . . . Աղան տեղ մը պահած ենք, նոյն իսկ ծառաներն ալ լուր չունին անոր որտեղ ըլլալու մասին . . . նստիր հանգստացիր:

Բայց մայրս շատ յուզւած էր, ուստի սկսաւ լաց ու կոծի: Ի՞նչ կրլլար ու Բնչ էր եղածը՝ չէի գիտեր. այսպիսի արտասովոր տեսարանի առսջին անգամն էր որ ականատես կրլլայի, ուստի ազդուելով մօրս վիճակէն, հս ալ սկսեցի լալ, սակայն գրիթէ անձայն, կարծես ձայնս կորսւած էր: Այս տեսնելով՝ Խանութը դարձաւ ինծի.

— Տղա՛ս, ինչո՞ւ կուլաս, բան չկայ, մայրիկդ հիւանդացած է . . . ստամոքսը կը ցաւի . . . հիմակ կանցնի . . . Խալս դառնալով՝ կանչեց Համիդին ու Մեմէ-դին, — եկէ՛ք Ղեմեդին հետ խաղաղէ՛ք, — բսաւ:

Անոնք ժպտելով ներս եկան և մօտեցան ինծի, որպէս զի զգաղեցնէին, սակայն ես երէկուան երեխան չէի այլևս . . . չէի կրնար ժպտել, չէի կրնար խաղալ, և ոչ մէկ բանով չէի կրնար հետարբորիլ. ճիշտ ապուշի մը կը նմանէի . . . վերջապէս համոզեցին զիս ու տա-րին բազր, որպէս զի զբօսնունք . . .

* * *

Ատկէ քիչ ժամանակ անցած էր, երբ տան ծառա-

ներն ու պահակ ոստիկաններն իրար անցան. թիւրքերէն լեզուով իրարու կրօնէին՝ կէլլլլէր (եկան), ու վազելով գացին խանումին լուր տալու. ապա բոլորը միատեղ խառնաշփոթ վազեցին դէպի տանիքը, խանումը, մայրս, ծառաներ, ոստիկաններ, ու մենք ևս անոնց ետեւէն գիւրար հրմշտելով՝ սանդուխէն վեր կելլէինք. վերջապէս հասանք տանիքը: Ամենքը ցոյց կուտային դիմացի լեռը, որ կը կաշէր Սուրբ Նդիա և յաղաքին բաւական մօտ էր: Ես ալ ուշադրութիւնս դարձուցի՝ պէպի այդ կողմը և ինչ տեսնամ, լեռը ամբողջ մարդկանցով ծածկւած է, մըջիւնի նման եռ ու գեռ մը կալ. ու՛ դէպի քաղաք ցած կուգան կար: Ես մինչ այդ օրը այդպիսի մի տեսարան և այդքան բազմութիւն չէի տեսած, ուստի վազելով մօրս մօտ՝ հայցեի: «Մայրիկ, ասոնք ո՞վ են, ինչ են, ո՞ր կերթոն» . . . մայրս խիստ վախցած ու յուզւած՝ ինծի չէո պատասխաներ, ալ շարունակ աչքերէն արցունքներ կը պորէին դէպի ցած . . . կայնած տեղը հրեալով ու հրեմն ալ զլխի նշաններ ընելով, շարժելով, կտրծես ի՞նչ իրեն կը խօսէր և հարցեր կուտար լռելեայն:

Ճարահատ՝ վազեցի ընկերներուս քով և հարցուցի, թէ ասոնք ովքեր են. տեսք ինծի րսին թէ ի՞նչ են, գինուած քիւրտեր ան . . . յաղաք կուգան կոր. «ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ», — հարցուցի. «Չենք գիտեր», — պատասխանեցին:

Այդ պահուն ի՞նչ կը մտածէի՝ չեմ յիշեր, միայն թէ կը յիշեմ որ աչքերս յառած դէպի լեռ. քիւրտիւնի կը գիտէի, որոնք մերթ կը նւագէին, մերթ կը շատնային, ու մենք, հրեալներս, իրար հրմշտկելով ցոյց կուտայինք բացազանչելով՝ «Ահա՛ շատցան, ահա՛ նորեր ելան լեռան ետեւէն», — մինչև որ միմեցաւ և մենք տանիքէն իջանք վար . . .

Մալթ գիշեր էր, սարսափելի գիշեր մը, վախով ու սարսուռներով լեցուն. կարծես այդ գիշերը անցածնէն տարբեր գիշեր մը եղած ըլլար . . . մայրս և ես առանձնացած էինք սենեակ մը. խեղճ մայրս ոչինչ չկերու, այլ միայն գաւաթ մը սուրճ խմեց. ես ևս չկրցայ ոչինչ ուտել, ցերեկուան իրարանցումն ու ահաւոր տեսարանները սզդսւծ էին վրաս և ջիղերս լարած:

Մայրս չէր քներ, միշտ կը ծխէր, նստած եղօրս ըով. Թրքիմն անիկա կը վազէր դէպի պատուհանը և ականջ կը դնէր դռսէն եկող ձայներուն ու կուլար . . . Եւ արդէն սկսած էին գէնքի ձայներ լսուել, որով մայրս աւելի շատ կը սարսափէր: Մի անգամ խառնուր եկաւ սենեակ, ինչպէս կերեալ անոնք ալ քնէն արթնցած էին հրեցանի ձայնիւրէն: Մօքս կը հանգստացնէր ըսելով. «բան չկայ, մի վախճար, դուք որ այսանդ ապահով էք. գէնքիւրը քրտերը անանկ պարապը կարձակեն» և այլն, և այլն:

Ինծի այնպէս կուգար թէ դուրսը, քաղաքը տնամամա կը կատարեն (թագաւորին ծննդեան կամ դահակալութեան տօրեղարձին տոթիւ) . . . սակայն մայրս կուլար ու ինձ ալ կանհամ զուտացնէր այն միտքը թէ հայրս չկար ու չէինք գիտեր թէ ուր գացած էր:

Սովորական օրերէն շատ ուշ կրցայ քնանալ այդ գիշեր, իսկ առտուն շատ կանուխ արթնցայ. մայրս կը ստիպէր որ քնանամ, սակայն չկրցայ, մանաւանդ երբ տնայ մօրս աչքիւր կարմրած և ուռած էին և ինքզինքը շատ անհանգիստ կը գգար, ինչպէս կերեալ՝ տմբող գիշեր քնացած չէր:

Մայրս այդ առաւօտ նախաճաշ ալ չըբաւ. միշտ կը ծխէր ու կը պտտէր սենեակին մէջ. իսկ ես քնկերներուս

հետ ուզեցի տանիք բարձրանալ և կրկին դիտել Ս. Շդիա լեռնէն իջնող խուժանին, Նրեյնիս բարձրացանք տանիք: Այս անգամ տեսանք որ անոնց մէկ մասը կրկին քաղաք կուգար, իսկ մէկ մասն ալ կերթար: Ես գրեթէ քիչ մը վարժեցայ այդ տեսարանին և անանկ կուգար ինձի թէ բրտեր քաղաք հկած են ու կը վերադառնան . . . մայրս նկատեց, որ միւր տանիք ելած ենք, ուստի ոստիկան մը դրկեցին, մեզ ցած տաքին ու տանիքին դուռը գոցեցին:

Պարծեմ կէսօրուան մօտ ըլլալու էր, երբ տան մէջ կրկին չփոթութիւն մը տիրեց, իրար անցան ըսելով՝ «եկան . . . եկան մեր թաղը» . . .

Սաբսուռ անցաւ մեր վրայէն, Մայրս սկսաւ լալ, ողբալ ու նուաղիլ. հս մօտն էի, շուարած ու յուզւած գրկեցի մօրս ու հեկեկալով սկսայ կանչել՝ «մայրիկ, մայրիկ» . . . Ինչ ըլլալը և ինչ ընելս չէի գիտեր, ալ կուլայի լեղապատառ և օգնութիւն կը խնդրէի չեմ գիտեր որմէ: Տան խանութը եկաւ մօրս մօտ, ազախինք ցոր բերաւ մօրս երեսը սրսկելու, ես կարծեցի թէ մայրս կը մեռնէր, լալիս էի անգուսպ՝ մօրս գլխի վերև կեցած. խանութը կրսէր. «Բան չկայ, մի վախնար, հիմա անոնց հտ կը դրկի մեր պէյր (գաւառապետը), անիկա դռանը կեցած է», — և այսպէս բաներ մը կրսէր շարունակ:

Զիս սննհակէն դուրս տարին, չձգեցին մօրս քով մնալու: Արցաւնքներն «չըբերուս» հեռացայ ակամայ ու գացի բակը. հոնկէ տան փոքրիկները զիս տարին դէպի դուրսի դուռը, տեսնելու համար թէ ովքիւր են եկած մեր թաղը և ինչ կայ, կամ՝ ինչ է պատահած: Դուռը թէն գոցւած էր, սակայն կը լսէինք որ դուրսը, դռան առաջը խռնաշփոթութիւն մը կար ու տարօրինակ ձայնեք կը

լսուէին: Համիդը, որ մեզմէ մեծ էր, առաջարկեց տանիք ելնել, որպէս զի հոնկէ կարենանք տեսնել թէ ինչ կայ փողոցը:

Վագեցիներ արագ, իրար հրմշտկելով, սանդուխտներէն վեր բարձրացանք և քանի որ ծառաներ և ոստիկաններ զբաղւած էին, ոչ մէկը չնկատեց մեզի: Գացինք տանիքին այն մասը, որ փողոց կը նայէր և մեր տան դուռը կերեալ: Մէկէն սոսկայի տեսարան մը պարզեցաւ աչքերուս առջև: Երէկուան լեռնէն իջնող քիւրտ խուժանը, քանի մը հարիւր հոգի, գինւած գէնքերով, թուրերով, կացիներով, բահ ու թրիչով, վայրի գազաններու նման կատրուած, աչքերնին կարմրած, սարսափելի ձայներ կարձակէին . . . վրաս սարսափ մը եկաւ, բայց միևնոյն ատեն ուղեցայ տեսնել ու լսել, թէ ինչ կրնէին, ի՞նչ կուզէին և ի՞նչ կը պռռային . . . Անոնք խռնած կը խուժէին գէպի մեր տան կողմը, սակայն քանի մը ոստիկաններ պէնքերնին ձեռքը, կաշիստէին անոնց առաջը կտրել, ետ մղել, և այսպէս խուժանը քանի մը անգամ ետ ու առաջ կը տատանէր . . .

Գաւառապետը, մեր դրացին, կորճահասակ, գէր երիտասարդ, հազիւ 40 տարեկան, ակնոցով, գեղադէմ, կանգնած փողոցին մէջտեղը, գաւազանը ձեռին կը յայտարարէր թիւքերէն թէ՝ «Սլստեղ միւսլիմա՛ն են . . . կեա՛լուրներ (հայեր) չկա՛ն . . . շրլլայ որ համարձակէք ձեռք զարնել ոն է տան դռան» . . .

Խուժանին առաջըր կանգնած էր բարձրահասակ, յողթանդամ, սև պեխերով ու բիւտ գէմքով քիւրտ մը, շապկին թերեքը վեր շրջած, և տաք-տաք կը հակաճառէր Գաւառապետին, միայն թէ չէի լսեր թէ ինչ կրսէր: Վերջապէս, համազելով որ կեաւուրի թաղամաս չէ, խուժանը ետ կը դառնար մեր փողոցէն . . .

Ես կը ստորսափէի, և սակայն միևնոյն ժամանակ կը ծիծաղէի ընկերներուս հետ, բայց իմ ծիծաղս ալ սառ-սափի ծիծաղ էր . . . սաբօթինակ, ակամայ ծիծաղ մը . . .

Հագիւ թէ խուժանը հեռացած էր մեր փողոցէն, ահա կրկին ետ դարձաւ աւելի ստուար, ուրիշ խումբ մըն ալ միացած էր իրեն, աւելի գայրացած, կատուած ու վայրագ պոռչտութեանով . . . հասան մեր տան մօտ . . . Խուժանին առաջնորդը սկսաւ զոռալ զսգանի մը նման, աւելի համարձակ ու վայրագ, զաւառապետին վրայ. «Գուր հուզէք կեա՛վուրինը պաշտպանի, մեր տէ՛սվէթը հրամայած է չխնայիլ անոնց», և այս բսկով իր մերկացած սուրն ուղղեց դէպի մեր տան դուռը, պոռաց՝ «Ահա՛, այս է կեա՛վուրին տունը» . . . Ոստիկանները կրկին ուզեցին համոզել անոնց, զաւառապետը ջղայնացած հրամայեց հեռանալ, առարկիլով որ տունը կեա՛վուրի տուն չէ, երբ ճիշտ այդ պահուն խուժանի առաջնորդին ետեէն քիւրտ խղճուկ գիւղացի մը, որ հօրս ծանօթ էր, առաջ ցատկեց ու կրտկ կտրած պոռաց զաւառապետին երեսին. «Գայմագա՛մ պէ՛յ, ի՞նչ բանի համար կեա՛վուրին կը պաշտպանէք, մի՛թէ այս Գահրիմանեանին տունը չէ՞» . . . և այս խօսքը հերթը եղաւ, որ խուժանը հեղեղի պէս նետուեց առաջ, դէպի մեր դուռը, կացիններն ու բրիչներն սկսեցին խառնիխուռն տեղալ դռան վրայ, դուռը խորաակուեցաւ, խուժանը յորդեց դէպի ներս, ջարդեց հրկրորդ դուռը և հեղեղի մը պէս ներս խուժեց. . .

Այլևս ոստիկան ու զաւառապետ չկար. արցունքներս զիս կը խեղդէին, կը գլորէին այտերս ի վար, ես թնձով մերթ կը սքբէի, որպէս զի կարենամ տեսնել խուժանին արարքը, այլևս մոռցած էի մօրս, մոռցած էի թէ ուր կը գտնուիմ, կապքէի այս ողորդութիւնը որ կը յեղյեղուէր աչքերուս առջև, հայրենական անուշիկ տանս գլխուն . . .

Տանիքէն ամեն ինչ պարզ կը տեսնէր: Մէկ կողմէն քիւրտեր կը մտնէին ներս, մեր տունը, իսկ միւս կողմէն ալ դուրս կելնէին մեր ունեցածքով բեռնաւորւած՝ հագուստներ, գորգեր, պնակներ և մեր տանն ունեցած բոլոր իրերը: Մտաբերեցի որ հայքս ու մայքս մեր թանկագին իրեղէնները ցածր, ամբարը պահած էին, անոնք սրտեղէն գտած էին: Երբ այս ամենը տեսայ, վրաս այնպիսի սաբասափ մը եկաւ, այնպէս վախցայ, որ կուղէի պողալ՝ «Մայրիկ, հայրիկ, կը տանեն կոթ մեր տպրանքները», — Բայց չէի կրնար, չէի կրնար նայն իսկ հեռանալ, շուարած էի ու կարկամած, կարծես մէկը գիտաւմ էր տեղս և արձանացուցած. ու կը նայէի թէ բոլորը կը տանեն . . . Ըհհա՛ մեր բակին մէջ իրարանցում մը փրթաւ. իրար կը հրմշտկեն, կը քաջքշեն, մէկը գետին կիյնայ, միւսը վեր կելլայ, իրարու ձեռքէն հրխիւն կտոր մը, կամ գորգ մը, որն է իբ մը, կը պռռան, կը հայհոյեն, կը սպառնան, կը հարւածեն գիրար, կը գալարին: մէկը միւսին ետէն կը վազի, գազանային ձայներ, աղմուկ, աղաղակ ու ռռնոց . . .

Համիդն ու Մեմեդը՝ այս տեսարանէն կը հրճուէին, կը ծիծաղէին և ինձ ալ երբեմն կը ցուցնէին, կախժես չէի տեսնիր . . . Ներսէս ձայն մը կելլար, բայց անանկ արտասովոր ու խռպոտ, որ չէի գիտեր ծիծաղ է, լա՛ց է, թէ ապաղակ: Ներսս բռն մը կար, ու չէի գիտեր վա՛խ է, վի՛շտ . . . վերջապէս անանունը գզացմունք մը:

Ճիշտ այդ միջոցին տան աստիկանը տանիք բարձրացած կը կանչէր՝ «Համիդ, Մեմեդ, շուտ վար իջէր. պապա պէյր ձեզ կը կանչէ»: Մեզի վար տարին, ես տոգոյն ու յողնած՝ վազեցի մօրս մօտ, պատմելու տեսածներս. և տեսայ նրան անխօս, խռովւած հոգով, գլուխը բարձի վրայ դրած լուռ կը նայէր, իսկ խանութը

անոր քով նստած կը մխիթարէր բաւով. «Հոգինիդ
թող ողջ մնայ, կրկին կը շահիք ու կրկին կը շինէք
ամեն ինչ» . . .

Ես ինքզինքս հաւաքելով ըսի. «մայրիկ, մայրիկ, մեզ
դուք կոտորեցին ու տառին, քրտերն ամեն ինչ տարին,
գիրաւ կը ծեծէին, կը հրմշտկէին» . . .

— Ո՞րկէ տեսար, տղա՛ս, — հարցօց մայրս:

— Տանիքէն տեսայ . . . — Ըսի ու այլեւ արցունք-
ները խեղդեցին զիս, չկրցայ շարունակել:

Մայրս զլուխս առաւ իր թևերուն մէջ, կրծքին սեզ-
մեց. ու լալագին բռաւ. «Մի վախճա՛ր, տղա՛ս, պապայիդ
հոգին թող ողջ մնայ, պապան առկէ լասերը կառնէ
մեզի» . . .

— Ե՞րբ կառնէ, մայրիկ, երբ . . .

— Վաղը, տղաս, վաղը, — բռաւ ու նորէն սկսաւ լալ:

* * *

Մի քանի ժամ անցնելէ վերջ կարծես մայրս քիչ մը
հանգստացած կերեալ, աւելի ճիշտ՝ կատարուած իրո-
ղութեան հետ հաշուած, ու ձեռները վեր բարձրացրած՝
կըսէր. «Փա՛ռք քնզ, Ա՛ստուած, փառք քնզ» . . . [Թէ ինչ
քանի հա՛տք փառք կուտար Աստծուն՝ չեմ գիտեր . . .

Երբ մայրս այլեւ չէր լար, ես աւելի հանգիստ կը
զգայի: Երեկոյ էր այլեւ, դուրսը կը մթնէր: Գայմուգա-
մին տան դուռը մինչև երեկոյ կը զարնէր, ուստի կան-
ներ, հեռագրատան պաշտօնեաներ, ուստի կանապակտը
անրնդհատ կուգային ու կիրթային, կաքծես հարս-
նիքի տուն լինէր . . .

Հայրս չկար, երկու օր էր որ չէի տեսած իրեն.
կը հարցնէի, «Մայրիկ, ո՞ր է հայրիկս» . . . մայրս կը
պատուիրէր լռել, ձայնս կտրել, քանի որ հայրս գացած

էր տեղ մը, գործով և պիտի գար . . . մինչդեռ հայրս
դաքացած պահաւած էր տեղ մը, որ մայրս իսկ չգիտէր . . .

Այդ գիշեր շատ դէնքերի ձայն չկար, քիչ անկամ
կը լսուէր, բայց ամեն անգամ դէնքի ձայն լսելուն պէս
մայրս վեր կը թռէր, կրսէր՝ «Աստուած իմ, այս ինչ պի-
տի քլլայ . . . փա՛ որ քնդ, Աստուած, փառք» . . .

Ես փորրիկներու հետ ընթրեցի. Մօրս ճաշելը կամ
ընթրելը չտեսայ, կարծեմ երկու օրէ ի վեր ոչինչ չէր
կրցած ուտել. Գիշերուայ ժամը 10 կրկար, որ մայրս
դիւս անկողին դրաւ քնանալու, բայց քուն չէր գար, օր-
ւան տպաւորութիւններն այնքան ցնցող էին, որ տա-
րօրինակ ազդեցութիւն մը ձգած էին վրաս. Մէկէն
դարձայ մօրս և հարցեր տեղացի.

— Ատոնք «վքեր էին, մայրիկ, որ կոտորեցին մեր
դուռը, լցւեցան ներս ու մեր կտրասիները տարին, ուր
տարին, ինչո՞ւ տարին, ետ կրնա՞նք առնել կամ գայմա-
գամ պէյր ետ բերել պիտի տա՞յ:

— Զէ՛, տղա՛ս, տառնք բիրտեր էին, անոնք վայրենի
են, թալահեցին տարին և այլևս ետ չպիտի բերեն. հայ-
րիկը մեզ համար կրկին նորերը պիտի ստնէ . . .

— Բայց մառդիկ ինչո՞ւ համար տարին, քանի որ
բոլորն ալ հայրիկը գնած էր . . .

— Տղա՛ս, թագաւորը աստանկ հրամայած է, որ
տանին . . .

— Թագաւորը ո՞վ է, ուր է և ինչո՞ւ աստանկ հրա-
մայած է.

— Տղա՛ս, ըսաւ մայրս, թագաւորը մեր բոլորին
մեծն է, և Պօլիս քաղաքս կը մնայ, բարկացած է մեր
վրայ և աստանկ հրաման րբած է . . .

— Թագաւորը ո՞րքան մեծ է, մայրիկ, աս մեր լե-
ռան շափ կա՞յ:

— Ո՛չ, տղաս, սնն ալ մեզի նման մարդ է:

— Բայց, մայրիկ, ինչո՞ւ համիդենց տունը չթալլեցին ու չտարին անոնց իրերը, մի՞թէ թագաւորը համիդի հօրէն, զայմագամ պէյէն կը վախնայ. մայրիկ, քիւրտերը կը պողային, «կեապուրի տուն է» կրսէին և ապա կոտրեցին մեր դուռը. «կեապուրի-ն ինչ է, մայրիկ . . .

Մայրս տատամսեցաւ այս հարցիս վրայ. պահ մը մտածեց, չպատասխանեց, ետքը պատիժեց, որ քնանամ, ա՛յ շխտիմ, բայց ես կը կրկնէի հարցս և կուզէի անպայման իմանալ թէ ինչ է «կեապուրը» . . .

Վերջէն մայրս սրտնհղած՝ «կեապուրը մենք ենք, ըսաւ, հայերուն կեալուր կրսեն»:

Ես ոչինչ չհասկցայ, սակայն պահ մը լուռ մնալէ ետք նորէն հարցուցի:

— Դուն ըսիր որ թագաւորը մեր բոլորին մեծն է ու մեզի բարկացած է, ինչո՞ւ համար մեզի բարկացած է ու համիդենց չէ բարկացած. մենք ինչ չարութիւն որած ենք:

Այ մայրիկիս համբերութիւնն հստած էր, ուստի աւելի սրտնեղած ըսաւ. «Քնացի՛ր կրսեմ, տղաս, իմ ղէրդէրս կը բաւեն ինձի, հանգիստ ձգէ գիս» . . .

Ճիշտ այդ տտին փոքր եղբայրս սկսաւ լալ, մայրս սկսաւ օրօրել իր գրկին մէջ, վասն զի օրօրացք տունը մտացած էր, չէինք կրցած բերել: Եւ այդ տպաւորութեան տակ ես ալ քնացայ:

Օրուան տպաւորութիւններու տակ, ծանր երազ տեսայ. իբր թէ կրկին խուժանը եկած է և մեր դռանը հաւարած. կուզէ դուռը ցարդել, խորտակել . . . յետոյ կոտրած դռնէն ներս կը խուժէ հարմրած աչքերով, խուժող, վայրագ ու ալանդակ տեսքով ու «Մայրիկ . . . մայրիկ» . . . պռաւով ընդոստ կը նստեմ անկողնիս

մէջ ու կուլամ, մայրս քովս է, չէ քնացած, «Տղա՛ս, մատողդ քլամ, կըսէ, մի՛ վախնար, բան չկայ, ես քովդ եմ, քնացիր, հանգիստ եղիր», . . . Ես կրկին կը պառկեմ, նորէն նոյն երազին կրկնութիւնը. և այսպէս՝ ողջ գիշերը:

* * *

Առաւօտուն երբ արթնացայ, տեսայ որ մայրս քովս չէր. վազեցի դուրս «Մայրիկ . . . մայրիկ» . . . կանչելով. Դիմեցի պէպի խանութին սենճակը. աղախինը ձեռքէս բռնեց թէ՛ «ի՛նչ կուզես, տղայ, մայրդ այստեղ չէ, տանիք հլած է խանութին հետ, նստի՛ր, հիմակ ցած կը գան»:

Տանիք բառը լսելուն պէս սանդուխներով տանիք բարձրացայ հեհնէ, տեսայ մօրս, որ այլայլած դիմագիծ մը ստաքած էր, աչքերը կաքմբած և ուռած, դէմքը շատ նեհաբած ու դեղնած, ձեռները կը ճմլէր ու կը հռոպէր. «Աս ի՛նչ բան էր գուխնիս եկաւ, տէ՛ր Աստուած, ի՛նչ պիտի ըլլանք . . . ի՛նչ պիտի ընենք . . . փառք քեզ, Աստուած, տուած իդ-կամեցած իդ, դուն տուիք, դուն առիք . . . ներէ՛ մեզի, ո՛վ Աստուած» . . .

Վազիցի մեր տան կողմը դիտելու, թէ ի՛նչ վիճակի մէջ էր. դուրսի դուռը փշրուած ու բնկած էր գեանին, մէկ փեղկը կիսաբանդ ծռած մնացած . . . Ներսի դուռը բխողովին չկար. ոչ ոք չկար, միայն թէ քանի մը փողոցի խոշոր շուներ բակը կը պտռէին, ուտելու բան մը փնտռելով շարագուշակ և սարսուզողեցիկ բան մը կար այս տեսարանին մէջ. կարծես մեռելի մը արտուած, պաղած տաք մըն էր որ կը նայէր . . .

Նորէն սարսուռ մ'անցաւ մարմնէս և աչքերիս ստաք պատկերացան երէկուայ դէպքերը, խուժանը; վա՛յ ազկանչներն ու կատաղած դէմքերը:

Մայրս կանչեց զիս, զորս բերելով կարկամած վիճակէս. Սեռնք կթ դիտէին Յ. Եղիայի լեռք. ևս ևս ուշադրութեամբ լեռք նայեցայ ու տեսայ, որ լեռք ծածկուած էր բիւնաւորուած քիւրտերով և կենդանիներով—էջ, կով, ձի և այլն. Ու յանկարծ ուրախ բացագանչեցի՝ «Մայրիկ, մայրիկ, կերթան, այլևս չպիտի գան մեր թաղը»։ Մայրս հաստատեց, որ կերթան ու չպիտի վերադառնան։

Գէսօր էր, երբ տանիքէն իջանք. Ես կը խաղայի Համիդին և Մեմեդին հետ, կարծես հատուած ու ընտելացած էի այդ կեանքին ու կը կարծէի թէ միշտ այդտեղ, անոնց տունը պիտի մնայի՛ք. ճաշէն ետքը գացինք բակը խաղալու։

Երեկոյեան ժամը չորսին ատեններն էր, որ Համիդի և Մեմեդի հայրը տուն եկաւ, ներս մտաւ բակը, երեւանները դիմաւորեցին անոր, հայրն սկսաւ շոյիլ ու փայփայիլ իր երեխաները. ևս պատին տակը կեցած՝ վշտով ու տխրութեամբ կը դիտէի այս տեսաբանը. կը խորհէի թէ իս ալ ամեն օր հօրս ընդառաջ կը վաղէի, կը նետուէի անոր գիրկը ուրախ ու գարովագին, ան զիս կառնէր իր թևերուն տէք, կը համբուրէր, կը տանէր ներս . . . Եւ ահա մեկէն ևս ինձ որքացած զգացի. հայրս չկար երկու օրէ ի վեր ու չէի գիտեր թէ ինչ եղաւ, ո՞ր գնաց, ինչո՞ւ ինձ ոտը թողուց. ա՛խ, մէյ մըն ալ հօրս պիտի տեսնէի, մէյ մըն ալ զիս պիտի գրկէր . . .

— Դո՛ւ ն ինչ կրնիս, չաքաճճի, — ըսաւ գայմագամն ինձի և գնաց իր սենեակը։

Գայմագամն այդ օր ուրախ ու զուարթ էր. Սղը ցուրտ էր, մենք ևս սենեակ գացինք և ի՛նչ կը տեսնեմ . . . Հայրիկս եկած էր, բայց ուրկէ, ինչպէս, չէի գիտեր. վազցի նետուեցի գիրկը խենթի մը պէս «հայ-

րի՛կ . . . հայրի՛կ» . . . գոչելով. Ան զիս զրկեց լուռ,
գոկին սեղմեց գոգովագին, համրութեց ու հառոտեց . . .
զլուխս վեր վերցուցի ու նայեցայ անոր դէմքին, ու
տեսայ որ աչքերը լեցուն էին արցունքով, ջատ դաւ-
մացայ, որովհետեւ բնաւ չէի տեսած որ հայրս լար,
վասն զի միշտ կը կարծէի թէ կանայք և երեխաներն
են որ կուլան, իսկ հայրերը՝ ո՛չ: Յայց հօրս մօրուքն
աճած էր, դէմքը նիհարած ու դեղնած, հագուստներն
աղտոտած, անճանաչիլի կերպարանք մը ստացած էր:
Ես ջատ ուրախ էի հայրս տեսնելու համար, և սակայն
մանուկ ուղեղս եր չտրչոցէի իմանալու թէ ինչո՞ւ հայրս
ասանկ փոխուած էր, ինչո՞ւ լացաւ և ո՞ւր էր, չկար:

Ճիշտ այդ պահուն գայմագամը նորէն ներս մտաւ
սենեակ և սկսաւ ուրախ ու խնդալով հեռագիր մը կար-
դայ. հայրս գլխով հաստատական շարժումներ կընէր, իսկ
մայրս կը գոչէր՝ «փա՛ռք քեզ, Աստուա՛ծ, փա՛ռք» . . .

Վերջապէս ուրախութիւն տէրեց բոլորի դէմքին,
ժպիտներ կային արդէն, ու ես կարծեցի թէ գայմագա-
մը մեր տան իրերը ետ բերել տալ խոստացած ու ձեռ-
նարկած է: Մինչդեռ հեռագրին բովանդակութիւնն այս-
պէս էր. «Վեհափառ Սուլթանը ցերեւս կը ճնոցէ հայե-
րուն. քալանիւն ու ջաւղիւն վերջ չէ՛ք» . . . Եւ այս հրա-
ւանքը բոլոր հայաբնակ գաւառներուն հեռագրատունե-
րուն տրուած էր . . . Ես ևս ուրախ զգալով ինձ. հօրս
զրկէն վար ցատկեցի և բնկերներուս հետ սկսանք մեր
սովորական խաղերով զբաղիլ:

* * *

Մյդ գիշեր ալ անցուցինք գայմագամի տունը. Ես
ջատ հանգիստ կը զգայի ինքզինքս. հայրս, մայրս քովս
էին. Երբ մենք առանձին մնացինք, հայրս սկսեց պատ-
մել մայրիկիս, թէ ինչպէս լծագնումած էր ինքը:

Մեր քաղաքին կռնակը լիո մրն ալ կար, որ կը կոչէր
Էսֆէր քէվիէսի, և որուն տակէն կանցնէր Եփրատ գետը:
Հայրս այդ լեռը քաշուած էր իր ընկերներէն մէկուն
հետ և քարայրի մը մէջ պահուած. երկու օր առանց
հացի ու ջուրի մնացած են: Գիշերը քարայրին մէջ ձայն
մը լսած են ու շատ վախցած, վերջապէս տեսած են, որ
քարայրին մուտքին մօտ ողնի մը կայ եղեր . . . գիշերը
քարայրէն դուրս կելնէին ու ժաշտի մը հետէն կը դի-
տէին քաղաքին անցուղարձը: Այդ առտու, երբ նկա-
տած են քաղաքին խաղաղութիւնը, հազար վախով լեռ-
նէն վար իջած և այգիներուն մէջէն անցնելով, գոյմազա-
մին տունը եկած է հայրս:

Այս բոլորը ես կը լսէի շատ ուշադրութեամբ, ականջ-
ներս սրած, վերջէն քնացած եմ, ալ չեմ գիտեր թէ ինչ
խօսած են ծնողքս: Սակայն խառնիխառն և սահմակե-
ցուցիչ երազները դարձեալ ինծի հանգիստ չձգեցին այդ
գիշերը: Երազիս տեսայ, որ հայրս կրկին կը փախչէր, այս
անգամին իբր թէ մենք ալ անոր հետ էինք, քիւրտերը
մեզի կը հետապնդէին, ես չէի կրնար ծնողքիս հասնել,
ետ կը մնայի . . . ու վեր կը թռչէ երազիս մէջ, մանուկ
հոգիս սարսուռներով լեցուն:

*

Առաւօտուն երբ արթնցայ, ծնողքս շատոնց ելած
էին. անոնց աչքերէն կերևար, որ չէին կրցած շատ քնա-
նալ. մելամաղձոտ էին և տժգոյն: Ես գացի ընկերներուս
հետ պարտէզը խաղալու:

Երեկոյեան ժամը 4-ին առեններն էր, երբ ներս
մտալ թնեակ, ծնողքս հոն չէին, սկսալ «մայրիկ, մայ-
րիկ» կանչել և սինեակները շրջել. աղախինը դէմս ելաւ
և ըսաւ, որ մեր տունը գացած են, կանչեց իրենց ապա-
սաւորին և յանձնարարեց զիս մեր տուն տանել: Ես

ցատկուտելով դէպի տուն վաղեցի. դուրսի դուռը խորտակւած էր, ներսինը՝ բոլորովին չկար . . . վախցայ և ակամայ յետ նայեցայ տեսնելու թէ ծառայ Ահմեդը հետս էր թէ ոչ . . . կը վաբանէի ներս մտնել. ա՜ն քաջալիւրեց զիս ըսելով.

— Մի վախճար, երեխայ, բան չկայ, մարդ չկայ . . . այս ձեռ տունն է, ծնողքդ ներսն են, գնա՛, մի վախճար...

Իսկ ես շփոթւած, չորս կողմս դիտելով, կը գնայի դիդեկոտ, վախճարով որ ահա՛ ուր որ է քիւրտերէն մէկը դէմս կելլէ ու զիս կը վնասէ կամ կը փախցնէ . . . արդէն տեսած էի անոնց գազանաբարոյ դէմքերն ու արիւնակալած աչքերը.

Անգայ նեղ միջանցքէն, մտայ դիւան խանէ կոչւած տաճարային բաց սենեակը, որուն մէջ կը բաղուէին մեր տան բոլոր սենեակները. այդ սենեակին մէջ կը բացւէին ութ հատ խոշոր պատուհաններ պարտէզին վրայ . . . հոն չէին ծնողքս, ամեն ինչ տակնուվրայ տեսայ, վաղեցի դէպի նիցասենեակ «Մայրիկ, մայրիկ» գոչելով . . . դուռը բացի՝ հոն ևս չկային, կարծես չարագուշակ մեռելութիւն մը կը տիրէր ամենուրեք, շատ վատ զգացի, յետ փախաւ հերասենեակ, այս անգամ լայով «Մայրիկ, մայրիկ» գոչելով. եր վաբանէի մտածել թէ աս մեր տունն էր, փոսն զի ոչինչ կար մնացած մեր ջէն տունէն, կտրկաբասիներն ու գորգերը չկային, չկային նոյն իսկ պատուհաններուն փեղկերն ու ապակիները, բոլոր սենեակները կարծես մեռելի մը փորուած աչքերն ըլլային, ալիւնդակ, անճանաչելի և մահասարսուռ . . . Երբ վերջապէս խոհանոց վաղեցի, տեսայ որ մահանին դուռը բաց էր և մայրս վտրէն, մահանէն զիս ձայն կուտար . . . «Մի վախճար, պսակս, մենք այստեղ ենք, եկուր ցած» . . . ուստի և վազելով գացի մահանը և տեսայ որ ծնողքս,

ձեռքերնին մի-մի մոմ բռնած՝ բաներ մը կրնեն ու Տէ՛ր
Ոստուած, ի՞նչ տեսնամ, բոլոր բողոզները կտրած,
չարդ ու փշուր եղած, մեղր, իւղ, բրինձ, պղուր, ծիծակ
ու թուրշիներ իրար խառնւած, այնպէս որ կարելի չէր
ոչ մէկ բանէ օգտուիլ . . . Ամէն քիչ թէ շատ արժէ-
քաւոր բաներ տարած, մնացածն ալ ոտքի տակ տուած
էին, ջաքղած, խառնած ու հողին հետ հաւասարած . . .

Մայրս մօմբ ձեռքը բռնած՝ կուլար. իսկ հայրս փայ-
տի կտոր մը ձեռքը բռնած՝ այդ բաները ասդին-անդին
կը դարձնէր մփշտ կրկնելով. «Չէ՛յ անաստուածներ,
գոնէ այս ամենը տանէիք, ու եթէ չկրցաք տանել՝ ին-
չո՞ւ ասանկ բրէք» . . .

Վերջապէս հայրս կրցած էր գտնել քիչ մը բրինձ
և քիչ մըն ալ իւղ, կտրած պնակի մը մէջ . . . Ես յու-
սահատ ու ապշած կը դիտէի մառանին չորս կողմը ու
կը խորհէի թէ մայրիկս ինձի ինչ պիտի տար, երբ ամեն
ինչ տարած են, իսկ մնացածներն ալ այնպէս մը իրար
խառնած, որ ուտել չըլլար: Ընկճուած ու ազդուած՝ վեր
ելանք սենեակը: Ջոն ալ ոչինչ չկար բնականաբար, ոչ
գորգ, ոչ նստարան, ոչինչ: Սակայն այն օրը որ փախած
էինք, մայրս մեզմէ առաջ դբացիի տունը դրկած էր մեր
անկողինները, մէջը քնանալու համար: Յտոնը ձկնք գե-
տինը՝ քնանալու ու նաև վրան նստելու համար: Վառու-
լիք ճրագ չունէինք, ուստի մայրս խնդոեց Ամեղէն
ճրագ մը փոխ տալ մեզի, որպէս զի վառէինք: Իսմայիլը,
մեր ծառան, չկար, ուր էր գացեր՝ չեմ գիտեր: Երեկո-
յեան ուտելիք չունէինք, ոչ կերակուր և ոչ ալ հաց, կը
հասկնայի այս ամենը և ոչինչ չէի պահանջեր, այլ
միայն կուգէի ծնողքիս մօտ քլլալ, մանաւանդ հօրս, որմէ
քանի օր անջատուած էի: Մայրս ճրագը ձեռքը գնաց
խոհանոց. քիչ մը հտքը սկսաւ հօրս կանչել, ես հետեւ-

ցի հօրս, քանի որ սենեակը մութ էր, Մայրս ըսաւ, որ կաթսայով փիլաֆը մնացած է օճախին վրայ, շուները նկատած չեն, ինչպէս եղած է, որ չեն կրցած տեսնել, չեն տարած . . .

Այն օրը որ տիէն փախած ենք, օճախին վրայ կեռակուր դրուած էր երեկոյին ուտելու համար, ատանկ ձգած ու փախած էինք, և բաղդի բերմամբ, քիւրտերը նկատած չէին, հրեք օր անցած էք . . . Հայրս փայտի կտորուանքներ հաւաքեց, կրակ վառեցին և կիթակուրը տաքացնելով, ատանկ կաթսայով բերին սենեակ, Սակայն ո՛չ սեղան, ո՛չ աթոռ, ո՛չ գորգ, ո՛չ պնտի և ո՛չ այ դպ՛ւ կար . . . Մայրս կաթսան դրաւ սենեակի յատակին վրայ, հայրս գնաց գայմազամին տիէն երեք հատ դաշկներ բերաւ, այդ գիշեր այդպէս կերանք կշտացանք:

Մայրս կը վախնար ու հօրս կրտէր: «Դուները, պատուհանները բաց, ինչպէս պիտի մնանք այստեղ, այս գիշեր» . . . Հայրս մտածեց և գտաւ, որ պէտք էր գայմազամին պնտի, որպէս զի ան իր ոստիկաններէն մէկը դուլէն մեզի: Մայրս հաւանեցաւ, հայրս գնաց և ահա տասնհինգ վայրկեան վերջ վերադարձաւ ոստիկաններէն մէկու հետ, որը մնաց մեր հիւրասենեակը, գիշերը հոն քնելով:

Հայրս, մայրս նստած կը խօսէին իրարու հետ, թէ ինչ եղած են քաղաքին հայերը, ո՞րք են թէ մեռած, լուր տունէին, վասն զի մեր տունը կը գտնուէր թրքական թաղամասին մէջ, որով հաշկական տունները բաւական հեռու էին մեզմէ, միայն մէկ դրացի հայ ունէինք, ան ալ տանը չէր, թէ ուր գացած էր, չէինք գիտեր . . . Այս խօսակցութեան ընթացքին ես քնացայ, փորը եղբայրս ալ քովս էր, քանի որ օրօրոց չկար, տարած էին . . .

Այդ գիշեր, չեմ դիտեր ինչպէս, լաւ երազներ տեսայ. Իբր թէ մեր Նախկին շէն տանը և Նոյն դրութեան մէջ էինք . . . րնկերներու հետ կը խաղայի մեր սննեակներուն մէջ, իմ խաղալիքներովս և շատ ուրսխէի: Մայրս ինծի և րնկերներու տուած էր քաղցրեղէններ, մեր գրպանները լիքն էին և կը վազէնք պարտէզ . . . Ու ճիշտ այդ պահուն արթնցայ. արդէն առաւօտ էր և ծնողքս շատոնց ելած էին անկողնէն:

Երբ տեսայ թէ գետնին վրայ պառկած էի, մերկ սննեակին մէջ, ինծի շատ տարօրինակ թուեցաւ այս, ուստի կրկին դողեցի աչքերս, մտածելով թէ գուցէ երազիս շարունակութիւնն էր որ կը տեսնէի և այդ մեր տունը չէր . . . Բայց այլեւ երազ չտեսայ և ատիկա լիակ իրողանութիւն էր: Ու անմիջապէս յիշեցի թէ՛ ասո՛, «մենք կ'եմք ուրեմն երբ, ու թագաւորս մեզի աւաժած է և քիւսեռու միջոցաւ մեզի քալանած», — վեր ելայ տեղէս, դաջի խայրս փնտռելու, տխուր էի ու միամաղձոտ:

Մայրս դաջած էր ըսկ, իսկ հայրս չկառ. վախցած՝ մօրս հասցուցի՝ «Մառիկ, հայրիկս երկին փախած է» . . . Մայրս հանգստացուց զիս ըսելով, որ հայրս շուկայ գաջած էր՝ պարտքով հաց գնելու համար, քանի որ քովը դրամ չկար, ունեցած դրամը պահած է եղեր մառանը, ա՛ն ալ, սակայն, քիւրտերը տեղը գտած ըլլալով՝ տարած են:

Եւ տես հայրս եկաւ. հետը հրկու հաց բերելով: Ասիկա ինծի շատ դարմանք պատճառեց. քանի որ մինչ այդ տեսած չէի որ հայրս շուկայէն հաց բերէր . . . Այդ օրը հայրս ինծի թուեցաւ աւելի՛ միւլամաղձոտ, հագուստները հին, արդուեր արուած ու թղտոտ, գէմքին մազերն աւելի աճած ու դճւնած, մէկ խօսքով՝ անիկա

տաքըներ թիփ մը ստացած էր: Երբ ներս եկաւ, մօրս
ըսաւ. «Հերանիկ, բոլոր հայերուն խառնութենէրը ջարդ ու
փշուր ըրած են, մեր խառնութիւն ալ թալանած են. ո՛չ
մէկ հայի կրցայ տեսնել: Յայց արդէն ոչինչ չկայ, քիւր-
տները քաշուած զնաքած են, այս հացերն ալ Խպոշ
Աղային փուռէն պարտը ըրի՝ բերի» . . .

Մեր նախաճաշը եղաւ չոր հաց. քայց զարմանալին
այն էր, որ ես ոչինչ չէի պահանջեր՝ ո՛չ թէյ, ո՛չ կարագ,
ո՛չ ալ մեղր . . . Ինչո՞ւ, չեմ գիտեր: Յակայն կը
յիշեմ, որ տեսնելով ծնողացս մոռայ ու անտրամա-
ղիւր վիճակը, շատ կը զգացուէի ու կը ցաւէի, ու միև-
նոյն ատեն կը տեսնէի, որ ոչինչ ունէին, ոչինչ կար-
ամեն ինչ տաքած էին քիւրտները:

Ժամանակ առ ժամանակ, մանկական անմեղութեամբ,
հարց կուտայի մօրս. «Մայրի՛կ, հայրիկը պիտի առնէ՞ այն
ամենը, ինչ որ տարած են քիւրտները», — ու մայրս հաս-
տատական պատասխան կուտար, վստահացնելով թէ
հայրս պիտի առնէր ամեն ինչ:

Ուրդ կէսօրին ես առաւօտեան բերած հացէն կե-
րանք, թէն քիչ մը չորցած էր և ես տոյքան ալ չսիրե-
ցի, քայց կերայ:

* * *

Կէսօրն անցած էր, հոր մեր դռացի երեխաներն
եկան յիսադալու: Ես տրամադիր չէի, չէի ուզեր մօրմէս
բաժնուիլ, սակայն մայրս ստիպեց որ պարտէզ իջնեմ
և խաղամ:

Բակէն անցանք պարտէզ. քանի օրէ ի վեր առաջին
անգամն էր որ հոն կիջնէի, ուշադիր շուրջս նայեցայ,
տեսնելու համար թէ քիւրտները մեր ծառերն ալ տա-
րած են թէ ոչ: Ապա հայեացքս ինկաւ աւտոյանին վրայ:

ազամայ Եւն կողմ վագիցի և աւեսայ որ փորրիկ մակոյկս հոն կը ծփար ջուրերուն վրայ. քիչ մը ուրախացայ, սա-
կայն ամեն ինչ ինծի տարօրինակ ու անհամ կերևար. և
կանաչը, և ամեն ինչ տխուր էր ինձ նման, կարծես
նոյն պարտէզը չըլլար, ուր մանկութիւնս կը խայտար
երբեմն, պայծառ ու երջանիկ, զեփուռներու թներուն
և արեւին ոսկէ ճառագայթներուն տակ . . . Կարծես ըն-
կերններս ալ կը նկատէին այս ամենը և իմ մելամաղ-
ձոտութիւնս, և կամ թէ անոնք ալ հասեցած էին որ
ես կեամուր էի . . . Եւ արդէն անոնք ալ իմ աչքիս
տարբեր կերելին. կարծես ընկերներս ելած չըլլային,
կարծես նոր ծանօթացած ըլլայինք . . .

Հա՛իդր ինծի մօտեցաւ և իր գրպանէն քաղցրեղէն
հանելով առաջարկեց. ես մերժեցի . . . Ես չունէի և
զիտէի որ սուրնն ալ չկար . . . Ինքնասիրութիւնս թոյլ
չէր տար որ վերցնէի՝ չփոխարինելով. Համիլը կարծեց
թէ քիչ ըլլալուն համար կը մեկժեմ, ուստի և աւելա-
ցուց քանակը, սակայն ես դարձեալ մերժեցի, պատճա-
ռաբանելով թէ կէսօրին չաւտ կերած եմ . . . Այո, կէս-
օրին կերած էի պատառ մը չօր հաց միայն . . .

Քիչ մը ետքը մեր պարտէզին դուրսի պատին տակ
շուներու աղմուկ մը փոթաւ. բոլորս վագեցինք այն կող-
մը և սպտին վրայէն մեր աչքերուն առաջ պարզուեց
սարսափիւ տեսարան մը. Գետինը ընկած կ'ը մարդկա-
յին թի մը, մերկ, արիւնլուայ, շուները կը քաշկռտէին
այդ թեր՝ մէկ-մէկու բերնէն խելով, գրմալով, իջար
խածնելով ու կատղած . . . Մենք սարսափեցանք այս
տեսարանէն ու խիստ վախցած՝ հտ վագցինք լալով ու
դողալով . . . «Մայրիկ . . . Մայրիկ» պօռալով ու լա-
լով ներս ընկայ սօնիակ. մայրս շուարած ու վախցած՝

«Ի՞նչ կայ, տղա՛ս, ի՞նչ եղաւ», — հարցուց տազնապով, ծաւարեցողն աչքերուս դողողալով եւ կցկտուր բախ թէ մարդու մը թեր շունչերուն բերանն է, կը կռուեն . . . հոն, պարտէզին պատին տակը . . .

Մայրս զիս բակը ձգեց, ընկերներս փախած էին արդէն, ինքը գնաց ստուգելու եղածը. ան շուտով վերադարձաւ ուշադրած, սակայն ջղագրգիռ կերպով մը սկսաւ զիս համոզել, որ «Ատիկա մարդկային թե չէր, գուցէ սխալ տեսած էք, գաւա՛կս, կովի ոտք էր, կովի ոտք» . . .

Մի ժամ վերջ հայրս տուն եկաւ, ու եռ նկատեցի որ մայրս անոր կը պատմէր ճշմարտութիւնը, որ մարդու մը լերկ թևը տեսած էր շունչերու բերանը . . .

* * *

Արդէն երեկոյ էր. օրը կը մթնէր. Մայրս հազար ու մի դժուարութեամբ կերակուր կեփէր, իսկ հայրս անհանգիստ կը պտտէր իր հանոցէն սենեակ, սենեակէն բակ ու պարսէզ . . . Չկար ո՛չ խմիչք, ո՛չ սալաթներ, չկային հիւրեր, կահ-կարասիք, ամեն ինչ փոխուած էր, ժամն ինչէ՛ղ ուրիշ էինք: Հայրս կը դառնէր զնե՛լ բանի մը դղալ եւ հրեք հատ պնակ. երբ ընթրիքի նստեցինք՝ ես քիչ մը ուրախ գգացի ինքզինքս, քանի որ ունէի և՛ դգալ, և՛ պնակ, և՛ ընթրիք . . . Ծնողքս կը խօսէին, ու հայրս կը պատմէր թէ ինչպէս թոյ օրը իր վերաբերման գրպանները խառնած ատեն նկատած է, որ ծակ գրպանէն մէկ մեծիտ (20 գրուշ, կամ մէկ դոլար) ընկած է եղևր վերաբերման աստիճան վարի մասը. խիստ ուրախացած է, հանած է մեծիտը և գնած ու բերած է այդ բաները: Այն օրերը մէկ մեծիտով կարելի էր ապրել 4-5 օր, ուստի մայրս կրօնէր, որ Աստուծո՛ւ մեզ հետ է, որ վերջապէս մեզի ներքէն չթողուց, և այլն:

Այդ օր հայրս կրցած էր կերպով մը մեր կոտորած զաւռներուն փեղկերը իրար բերել, միացնել և հագլւ գոցել:

Նստած հնր անկողնին վրայ. մոմի լուսը կը պլպլայ. ծնողքս կը խօսակցին օրուան ղէպքերուն վրայ. ես կը պառնեմ ու կուգեմ քնանալ, բայց և միաժամանակ կուգեմ լսել ծնողքիս զրոյցը, գիտ կանհանգստացնէ ասն միտքը թէ քուրտները նորէն պիտի գաւն թէ ոչ, Վերջապէս քունը գետ կը յաղթէ:

Դարձեալ սահմո՛ւնցուցիչ երազներն ինծի հանգիստ չեն տառ: Կը տեսնեմ յերկ, արիւնոտ մարդկային թերոր կը քաշկոտեն փողոցին շուները . . . ու «Մայրիկ . . . մայրիկ, թե՛ր» . . . կը պոռամ ու կարթնեմ ու հարկ . . .

Մայրս գիտ կը զրկէ, կը շոյէ ու կը փայփայէ, կակտի խոստիլ ու հանգստացնել. «Տղա՛ս, պապադ-մամադ հոս հնք, քովդ եհր, մի վախնար, քնացիր, բան չկայ»:

Այս խօսքերէն թիչ մը եր հանդարտեմ ու կը քնանամ, քիչ մը ետքը նորէն վեր ցատկելու համար. Եւ այսպէս մինչ առաւօտ:

Այդ օրը առաւօտուն երբ արթնցայ, մայրիկս ինծի թէյ ու հաց տուաւ, և քիչ վերջը քիչ մըն ալ չամիչ, որով ես շատ ուրախ էի այդ օրը . . .

*
* * *

Գէտօքուան մօտ մեր տունը սկսան գայ քաղաքին մէջ մնացած այն հայերը, որոնք չէին կոտորուած. և մեր տունը լեցաւ հաւ մարդկանցով. միայն թէ բան մը կար որ հս չէի հասկնար. անոնք բոլորք մնացին մեր տունը, իրենց համար ուտելիք և այլն բերած էին Գետերին ու անեակները լեցած: Եւ ուրախ կը զգայի ինքզինքս, կարծես հարսնիքի տուն ըլլար: Կային նաև քանի մը կիներ և երէխաներ, շատերը արդէն մեղի ծա-

նօթ էին. ուրիշ ծանօթներ ալ սպաննուած էին, կը պատմէին իրարու, ու մենք կը լսէինք թէ ինչպէս սպաննած են, կանանց ու աղջկերբին քիւրտերն ու թիւրքերը ինչպէս անհետացուցած են, ու յայտնի չէ թէ ուրտեղ են, ողջ են թէ մուռած . . . Ու հասկցայ որ այդ մարդիկն ալ հօրս պէս փախած ու պահուրտած են եղեր ու այդ կերպով ինքզինքնին ազատած, իսկ հիմակ թիւրքերը սպառնացած են իրենց, թէ «պիտի միւսլիման դառնա՞մ, եթէ ոչ ձեր բոլորին ալ կը ջարդենք կրկին», — և այս թշուառներն ալ վախցած ու եկած հաւաքուած են մեր տանը մնալու, քանի որ մեր տունը դայմազամին տան մօտն էր, և միևնոյն ժամանակ հայրս հանրածանօթ մէկը ըլլալով ու քաղաքի ժողովուրդից յարգուած, եկած էին մեր տունը պատսպարելու ու կրսէին թէ՝ «Մեզի պիտի ջարդեն, քանի որ պիտի մեռնենք՝ բոլորս ալ միասին մեռնենք» . . .

Այդ գիշեր այս հայերը մեր տունը քնացան: Մայրս ու ես այլևս չէինք վախնար: Առտուն ժողով մը կազմեցին և չհմ գիտեր թէ ինչ խօսեցան, միայն թէ քանի մը հայեր հօրս հետ գացին դայմազամին, մէկ ժամ վերջ վերադարձան և խորրը հաւաքուեցան մեր տնակիսանէն: Մէկը կրսէր՝ «Թող ամենքիս ալ ջարդեն, մենք մեր Քրիստոսը չենք ուրանար» . . . Ուրիշ մը կրսէր՝ «Եղբայրնե՛ր, մեզ բոլորիս ալ կը կոտորեն, եկէք այս շուն թիւրքերու կրօնքը ընդունենք, որ մը Աստուած ոգորմած է, բան մը կրլայ, Աստուած ալ, Քրիստոսն ալ գիտեն որ մենք մեղաւոր չենք» . . .

Դայմազամն ալ առաջարկած է եղեր թէ ուրիշ ճարչունէք, պիտի ընդունէք մահմեդական սուրբ կրօնը, ձեզ փրկելու համար . . .

1. Վերջապէս մէկ-երկու ժամ վերջ հայրս և ուրիշ քանի մը հոգի գացին գայմազամին քով յայտնելու իրենց որոշումը: Կէսօրին տուն վերադադանք: Հայրս շատ անտրամադիր էր, ու նաև միւս բոլորը, Գանայք ու մայրս կուլային . . .

Կէսօրը անց էր որ քանի մը քիւրքեր եկան մեզի, մէկին գլուխը ճերմակ: Բան մը փաթաթուած էր. անոնք ներս մտան ու դուռը գացիցին: Քիչ մը անց մեծ մարդոց լացին ձայնը կը լսէինք. ինչ էր պատահած՝ չէի գիտեր, բոլորին աչքերը լեցուն էին արտասուքներով: Մայրս ինծի կը հանդարտեցնէր ըսելով. «Տղա՛ս, բան չկայ, մի վախնար» . . .

Մէկ ժամ հտըր թիւրքերը սենեակէն ելան ու գացին. ուզեցի վագել սենեակ, տեսնելու համար թէ ինչ է պատահած, զիս չթողին ներս, բայց հեռէն տեսայ որ բոլոր տղամարդիկ պառկած են կարգու քով-քովի, ճիշտ հիւանդանոցին նման ու խեղճերը փանկ կը կսկծան կոր . . . քլիաւած եմ եղեր միւսլիման ըլլալու համար... որմէ ես բան չէի հասկնար: Անոնց մէջ և անոնց հետ կարնաև հայրս... Մայրս ինծի ըսաւ. «Տղա՛ս, սուս նիւանդ եղած են, որ թիւրքերը զիրենք դուրս չտանեն» . . . Թո՛ւյլ համագումած՝ ուրախ եղայ:

Երկրորդ օրը, կէսօրուան մօտ, նախորդ օրուան թիւրքերը կրկին եկան և ուրիշ սենեակի մը մէջ նոյն բանը մնացած մտրդոց նկատմամբ կատարեցին, որով երկու խոշոր սենեակ հիւանդ մարդոցմով լեցուեցաւ: Հայրս դեռ պառկած էր, իսկ ուզէի հրթալ անոր մօտը, սակայն մայրս չէր ձգեր, բաներ մը ըսելով կը համոզէր զիս:

Ասանկ քանի մը օր անցաւ, հիւանդներն սկսան մէկիկ մէկիկ անկողինէն ելնել, բայց դեռ լաւ առողջա-

ցած չէին։ Այդ օրը կէսօրէ վերջ կրկին մեզի եկան այն փաթթոցաւոր թիւրքը, հայրս ու մայրս գացին հիւրանսենեակը, մայրս դիւին ձգած էր միւսլիման կիներու յատուկ սն գոյնի չաւաւֆ մը, ինչպէս որ թիւրք կիներ վրանին կառնէին երբ փողոց ելնէին, զիրենց այդ մարդոց չցուցնելու համար։ Փաթթոցաւոր մարդը խօսեցաւ հօրս ու մայրիկիս հետ և յետոյ կարդաց բանեք մը որ ես չէի հասկնար։ Ես ուշի-ուշով կը պիտէի անոնց ամեն մէկ շարժումին, սակայն ինչեք որածնին չէի հասկնար։ Քիչ մը ետքը փաթթոցաւոր թիւրքը և՛ ուրիշ մարդկանց, իրենց կիներով, նոյն բանը կրնէր։

Ծնողքս և միւս բոլոր հայերը չափսզանց տխուր էին, ու չէի հասկնար թէ ինչու համար, քանի որ այդ թիւրքը առանձին բան մը չէր բնեք, կը խորհէի, այլ ընդհակառակը, խնդալով կը խօսէր բոլորին հետ, շատ ուրախ էր և կը հրճուէր . . .

Այն օրերուն չէի հասկնար, որ եկողը՝ քիւրժ կոմսսպետ էր, հայերուն միւսլիմաի դարձուցած, Մուհամմդին սուրբ կրօնը ընդունել տուած էր, որով թրջական նոր պսակ (նիզհաս) կատարած ու նոր անուններ դրած է եղեր . . . Հօրս անունը՝ Զիյթրի Էֆէնտի . . . Մօրս անունը՝ Չէֆեա Խանում . . . Իսկ իմ անունս ալ Գանի-իման դրած է եղեր . . . որմէ ես լուր չունէի։

Այդ փաթթոցաւոր մարդը զնաց, մեր տունը սուգի տան մը վերածուած էր. մայրս կուլար ու կը կրկնէր. «Մեղա՛յքեզ, Տէ՛ր Աստուած, ներէ՛ մեզի» . . . Կիներ ու տարիքաւոր մարդիկ նոյն բանը կը կրկնէին, բայց շատ կամաց ու ցած ձայնով, և աւելի զարմանալիս այն էր. որ սկսած էին բոլորն ալ քիւրժերէն խօսիլ . . . Հայերէն խօսիլն արգելուած էր անոնց, ու երբ հայերէն կը

խօսէին՝ շատ ցած ձայնով, գրեթէ իրարու ահանջի կը փսփսային, Կրսուէր թէ թիւրք գաղտնի ոստիկաններ կը հետնէին, մահաւանդ գիշերները, երբ մութ էր. անոնք սլաքաձէգին ծառերուն վրայ կը բարձրանային և կամ տանիքը կելլէին:

Ես որ ասանկ բաներ չէի գիտեր ու չէի հասկնար, միշտ հօրս հետ բարձրաձայն հաւերէն կը խօսէի, խեղճ մայրս կը վախնար, ջղայնացած ու տժգունած՝ ձեռքի շարժումով իրեն մօտ եր կանչէր գիս ու կամաց մը ա-կանջիս հայերէն կրսէր. «Հայերէն մի խօսիր, տղա՛ս, թիւրքերը պորսկն կը լսեն ու յետոյ հայրիկին կը նեղեն»:

Ես անմիջապէս կը լռէի յանցաւորի մը նման, կը հեռանայի, բայց շուտ կը մոռնայի ու մայրս միշտ նոյն բանը կը կրկնէր ահանջիս:

Քանի մը օր անցած էր, երբ թիւրք կիներ ու տղա-մարդիկ սկսան գալ մեզի. անոնք կը շնորհաւորէին սուրբ Լիօնին՝ ընդունելուս առթիւ և կըսէին. «Մաշալլա՛հ, մաշալլա՛հ, երեսնուդ վրայ լուս մը ծագած է» . . . և ուրախ կը զգային ու կերթային. Եւ ասանկ քանի մը օր:

Քանի մը օրէն արդէն թիւրքական Խանսաղաւնի ամիսըն էր. պէտք էր որ բոլոր մահմեդականները այդ ամիս 30 օր ծոմապահութիւն ընէին. ամբողջ ցիրիկը ոչինչ չէին ուտեր, երկիոյեան, արեր մար մտնելուն, ամեն ինչ կրնային ուտել և յետոյ, գիշերը, արշալոյսէն առաջ նո-րէն կարթննային, կուտէին և ապա կրկին կը քնանային մինչև կէսօր կամ կէսօրուան մօտ: Մեծ ալ նոյն բանը պիտի ընէինք, ձգէ որ մենք հագիւ չոր հաց կրնայինք ճաքել և ուտել. Այդ օրերը գրեթէ օրուան մեծ մասը ծոմ էինք . . . Բայց արդէն մենք ցերեկները կուտէինք

փնչ որ ունէինք, և նման պահերուն մեզմէ մէկը պահակ
կը կանգնէր դռանը, որ երբ ոնէ թիւրք մը գալու բլառ
մեզի լուր տար: Իսկ գիշերն ալ, երբ թիւրքերը կարթուն-
նային ուտելու համար, մեզմէ մէկը կեցնէր, ճրագ կը
վառէր, նոյնպէս և խոհանոցին օճախը փայտ կը վառէր,
որպէս զի ծուխ բարձրանար, և թիւրքերը կառ-
ծէին թէ մենք ալ ծամ պահած ենք և ճշտիւ կը հետե-
ւենք կրօնական օրէնքին:

Չմոռնամ ըսելու, սակայն, որ միևնոյն ատեն, երբ
մահմեդականութիւն ընդունած էինք, մեր տան վարի
ամբարը վերածած էինք զաղտնի աղօթատան, եկեղեցիի:
Գիրակի օրեր բոլորն ալ կերթային վարը, ամբարը աղօ-
թելու, իսկ միաժամանակ փողոցը, դուռը և բակը նրեք
կիներ պահակ կը կենային, որպէս զի թիւրքեր իրեա-
լուն պէս անմիջապէս զգուշացնէին աղօթողներուն,
դաղտնիքը չհրապարակելու վախով: Իսկ մեզ, փորե-
քուս, այդ ատենները կը զրկէին պարտէզ խաղալու:
մեզմէ կը վախնային, քանի սը փաքրիկներ ուլալով
կրնար բլլալ որ թիւրք երեխաներուն յայտնէինք այդ
զաղտնիքը անգիտակցաբար: Ես այս բանին տեղեկացայ
ամիսներ վերջ, երբ հայրս ու մայրս կը պատմէին իրաւր
անցած սև օրերու մասին:

Այդ օրերը, ինչպէս կերեար, արդէն հայերը վստահ
էին, թէ այլևս թիւրքերը զիրենք չեն ցարդեր, և արդէն
թրքաքաճ էին ալ, ուստի և սկսան տակաւ առ տակաւ
մեք տունէն երթալ: Հագիւ մէկ-երկու ընտանիք կը
մնային մեզի:

* * *

Այդ օրերը էտիրնէ բաղաբէն հօրս դրամ դրկած
էին՝ 200 ոսկի: զրկողները հայեր էին, հօրս ծանօթներ,
որոնք կուզէին նիւթապէս օգնել իրենց օղջ մնացած,

այլ սակայն թշուառացած ընտանիքներուն, Վաշխին կոչուած գիւղաքաղաքը, որ Ակն քաղաքին աւաններէն մէկն էր:

Հայրս շատ ուրախ եկաւ տուն ու մօրս յայտնեց. մայրս ևս ուրախացաւ, բայց հայրս կը մտածէր թէ ինչպէս կրնար տանիլ այդքան դրամը, երբ ճամբաներն անապահով էին, մարդ կը սպաննէին, մանաւանդ հայերուն: Բայց ճաք չկար, պէտք է կատարէր այդ մարդասիրական պարտականութիւնը, մանաւանդ որ իրեն վստահած էին: Մէկ-երկու օր մտածելէ հետք հայրս վճռեց զնալ, երկու օրուան ճամբայ էր:

Առաստառուն արթնցայ տեսայ, որ մայրս նստած՝ հօրս հագուստնհրուս մէջ կը կարէր ալդ ոսկիները. մօրս մօտ նստած էր նաև Իսմայիլը, մեր քիւրտ ծսուան, որ վերադարձած էր. «Եսանում, ըսաւ, փոքրիկ սղան արթնցաւ» . . . Ես տնդէս ցատկեցի ուրախացած և վազեցի Իսմայիլին կողմը. սնդիկա երկար տարիներ մեզ մօտ էր և զիս շատ կը սիրէր, շատ լաւ հայերէն կը խօսէր, զիս գրկեց, համբուրեց «Վա՛յ, սիրուն աղաս», — ըսաւ ու սկսեց հայերէն խօսիլ. մայրս երբեմն կրնդմիջէր, յորդորելով որ կամաց խօսէր հայերէն, սակայն քիւրտը մտիկ չէր ընել ու կը կրկնէր՝ «Քյա ամենը կանցնի, խանում, ոչինչ» . . . Ու սկսաւ պատմել մօրս իր պատմութիւնը, թէ ինչպէս գացած է գիւղ և երդում կրնէր թէ՝ «Աստուած վկայ, հէրամ բլլայ եթէ հայերուն ապրածներէն ասեղ մ'իսկ վերուցած կամ տուն տարած բլլամ» . . . շատ վատ գործ ըրին քիւրտերը . . . Աստուած վրէժ-խընդիք կրլլտ, իրենց չի մնար այս բրածնին» . . . և այլն. Կը տեսնէինք թէ շատ վատ կը զգար, ուղղակի կամաչէր մեր տան ամայութիւնը տեսնելով. կարծես ինքն ըրած ըլլար և զղջացած:

Գէտօրուան մօտ հայրս տուն եկաւ, ձի վարձած ու բերած էր՝ այդ գիւղաքաղաքը զնալու համար: Մենք ունէինք երկու ընտիր ձիեր, որոնք քիբեքը տարած էին: Մեր ձիերուն կարօտը այս ձիէն կառնէի՝ հեռուն գիտելով:

Ինչպէս կերեալ՝ առաւօտուն հայրս տեսած էր Իսմայիլը. սա կը յորհորէր հօրս չերթալ. բսելով. «Սղա՛, մի գնար, քեզի կը սպաննեն, ու եթէ որոշած ես գնալ, ապա ես քեզի հետ պիտի գամ, մինակ կարեւրի չէ գնալ»... Մայրս ալ նոյն բանը կը կրկնէր. վերջապէս հայրս համաձայնեցաւ միասին տանել Իսմայիլը և սկսան պատրաստուել: Մէկ-երկու ժամէն հայրս աւղէն պատրաստ էր ճամբորդելու, ու եթէ ես դուրսո տեսած ըլլայի հօրս այդ հագուստներով, չէի կրնար ճանաչել, ճշտ քիւրտ մը դարձած էր՝ գլխին ծապաւոր փաթթոց փաթաթած, բրտական շալվար մը հագած ու նաև երկայն թևերով քրտական կապ ու մը շատ լայն գօտիով մէկ իօսքով իսկական քիւրտ մըն էր ծպտուած: Ես դարմացած կը նայէի ու մօտս անընդհատ կրսէի՝ «Մայիկ, մայրիկ նայէ՛, հայրիկը քիւրտ եղած է» . . .

Հայրս զիս և փոքր եղբօրս համբուրեց ու մեկնեցաւ Իսմայիլին հետ: Ես և մայրս շատ տխրեցանք: Մայրս գիշերը անկողին մէջ նստած աղօթք կը մրմրնջէր հայերէն, հօրս համար հաղօթէր, ու ինձի դառնալով կրսէր՝ «Տղա՛ս, դուն արդար ես, դուն ալ աղօթէ որ Աստուած պապան հայրիկին պահէ». ես որ ոչինչ չէի գիտեր աղօթքէն, կը կրկնէի բանի մը անգամ՝ «Աստուած պապա, հայրիկիս պահէ» . . .

Այդ գիշեր տասնկանցաւ: Միւս գիշեր տեսայ որ մեր տանը մնացող տիկնի մը հետ անկողին վրայ

նստած՝ մայրս կույսը ու կրսէր. «Որքան խնդրեցի չըզնայ, ճամբաները վատ են, վտանգաւոր է . . . ինձի չլսեց . . . Աստուած բարին կատարէ, այսօր աչքս շատ խաղաց . . . Այս խօսքերը լսելով՝ հս ալ շատ վառ զգացի ու մտաբերելով ճախոյզ գիշերուան մօրս խօսքերն իմ արդար բլլալուս մօտին, խորհեցի թէ եթէ աղօթեմ, Աստուած հօրս եր պահէ. ուստի քանի մը անգամ կրկնեցի քերմօրէն՝ «Աստուած պապա, հայրիկիս պահէ» . . .

Որչափ օրերը կանցնէին, մայրս սոյնքան կանհանգստանար. հայրս կուշանար և մենք օրը օրին աւելի կը տխրէինք ու կազդուէինք:

Հինգերորդ օրը երեկոյեան յանկարծ դուռը զարկին . . . Հայրս էր, քանի որ անոր դուռը զարկելուն եղանակը մեզի ծանօթ էր: Մայրս շփոթած վազեց դէպի բակը, ես ալ անոր ետեւէն «հայրիկը . . . հայրիկը» . . . պոռալով: Մայրս դուռը բացաւ, հայրս ու իմայիլը ներս եկան, հայրս զիս գրկեց, համբուրեց ու իր գիւրքը առած եկաւ ներս, հին օրերուն պէս . . . Ուրորս անչափ ուրախ էինք ու ես կը ցատկոտէի մեր սենեակին տախտակներու վրայ: Տան մէջ մնացող մէկ-երկու ընտանիքներն ալ հաւաքուեցան մեր սենեակը ու հայրս սկսեց մեզմ ձայնով պատմել իր արկածայից ճամբորդութիւնը: Թէ ինչպէս ճամբան րիւրտերը հանդիպած են, որոնք թալանէն կը դառնային, և իրենց քիւրտ կտրածած են, ոչինչ չեն րրած և իրենք ազատած են, յետոյ գետէն անցնելիս՝ ջուրը շատ եղած և հայրս ու ձին բաւական տեղ րչած տարած է և հագիւ-հագ կըցած է սզատիլ . . . Թէ ինչպէս գիւղին հայ հայրենակեցիները զարմացած են իրենց վտանգաւոր ճամբորդութենէն, թէ

ինչպէս հայրս գտած է դրամի տէրերը, որոնցմէ ոմանք սպաննուած, ոմանց ալ գաւակր կամ որեւէ հարազատը մնացած է եղեր և այլն, և այլն.

Առաւօտուն բոլորս ուրախ արթնցանք, իսկ ես՝ աւելի շատ: Այդ օր հայրս գացած էր շուկայ և գնած քանի մը նստարաններ և ստիպողական պէտքի բաներ, նաև նեղ գորգ մը և մէկ-երկու բարձեր, միևնույն ժամանակ ուտելիքներ. այդ դրամները ունեցած էր և վճարած էին անոնք, որոնց դրամները տարած տեղ հասցուցած էր:

Որչափ կը յիշեմ, հայրս առաջ քանի մը անգամներ գնաց ու եկաւ և բաւական դրամ կրցաւ ունենալ, որով սկսանք աւելի լաւ սնունդ ստանալ, նաև իմ քաղցրեղէններս ու մի քանի խաղալիքներ, որոնց շատ կը սիրէի:

* * *

Անցած էր մօտ երկու ամիս այդ մռայլ օրերէն, երբ օր մը բաւական հայեր հաւաքուիցան մեր տունը և կը խօսէին ու կը խորհրդակցէին, թէ ինչպէս պէտք էր ընէին . . . Գր խօսէին հայերէն և մայրս ալ շատ ուրախ էր, հիւրերուն սուրճ կը հրամցնէր, անոնք ալ կը վիճէին . . . Բայց ես ոչինչ չէի կրնար հասկնալ, անոնք խմեցին, խօսեցին ու մեկնեցան. Յաջորդ առտու մայրս կը պատրաստուէր, հայոս նռնիպէս, ես անհամբեր հարց կուտայի թէ ո՛ւր կ'երթանք. Մայրս կ'աճապարէր ու թնժ կրսէր՝ «Տղա՛ս, կ'երթանք, քեզ ալ պիտի տանենք, Ելիէղեցի կ'երթանք» . . . Ես շուտաւ չկրցայ հասկնալ, քանի որ արդէն մոռցած էի այդ բանին անունը, ուստի հարցունցի՝ «Ո՛ւր րսիր, մայրիկ», — մայրս ջղայնացաւ ու րսաւ՝ «Եկեղեցի՛ քսի, աղօթելու կ'երթանք»:

Եւ ահա երեքնիս ճամբայ ընկանք ղէպի եկեղեցի, որ մեր թաղին մօտն էր. հասանք սանդուխներուն մօտ և ահա զանգակնհոր կը հնչէին հատ-հատ և շատ տխուր Ձանգ . . . զունգ . . . Քաղաքին մնացած հայերը շարան-շարան կաճապարէին ղէպի եկեղեցի . . . Ներս մտան, մայրս գնաց վերնատունը, իսկ ես հօրս ձեռքէն բռնած՝ մտանք ներս. Քահանան ոսկեզօծ հագուստներով՝ սկսած էր ժամերգութեան ու բանի մը տիրացուներ կերգէին «Սուրբ . . . սուրբ . . . Տէր զօրութեանց . . . Ողոր հայերը ուրախ էին, շատերի աչքերի մէջ արտասուքներ կը ցոլային, իբր ուրախութեան նշան: Պատարագէն վերջ կլանք դուքս, բակը, բոլորը խմբած, մանաւանդ ծանօթներ ու բարեկամներ. կը խօսէին ու փառք կուտային Աստուծոյ:

Երբ եկեղեցիին սանդուխներէն վար կիջնէինք, կարգ մը թիւրքեր հաւաքուած փողոցի միւս ծայրին վրայ, կը նայէին ղէպի հայերը ու կը մրմռային՝ «Խնջիւր . . . Բեռֆիւր . . . Կեալուրաւր» . . .

Ու մենք, Դեղին մանիկի սակ, կը քալէինք ղէպի տուն . . . Եւ ղէպի 1914-15-ը . . . Դէպի Դէր-Ջօրի անապատները . . .

(Վ Ե Ր Զ)

